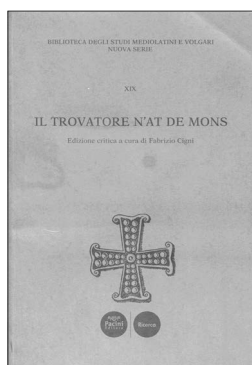

Notes bibliogràfiques

Il trovatore n'At de Mons

ed. Fabrizio Cigni, Pisa: Pacini Editore, 2012, 208 pp.

Amb aquesta edició crítica, Fabrizio Cigni finalment redimeix de l'oblit l'obra d'At de Mons després de més d'un segle de silenci, d'ençà de l'edició de Wilhelm Bernhardt el 1887 (*Die Werke des Trobadors N'At de Mons*, Heilbronn; per altra banda gens fàcil de trobar en format paper). Abans del treball de Bernhardt, únicament havia estat editat el sirventès *La valors es grans e l'onors*, l'única peça lírica que en conservem, i de transmissió extravagant; posteriorment, només un fragment de l'epístola *Al bon rey de Castela* (309, 1), amb traducció de Carlos Alvar.

De fet, At de Mons és un trobador més esmentat que estudiat —i encara de retruc, en qualitat de font de les *Leys d'Amors*. És cert que alguns estudiosos li han dedicat comentaris

monogràfics, però sempre sobre aspectes molt concrets, en referència a les fonts indirectes que el citen, com Joseph Anglade, o en relació amb la cort d'Alfons X de Castella, com Ilaria Zamuner i, més extensament, Carlos Alvar. Finalment, el mateix Cigni havia precedit el present volum amb un parell d'articles, un dels quals sobre el vocabulari filosòfic. Malgrat l'empenta d'aquests darrers investigadors, faltava una edició completa, moderna i accessible, que ens presentés tot el seu corpus en una visió de conjunt, ja que, en bona mesura, l'escassa atenció de la crítica es devia a la dificultat per llegir la seva obra: una fretura que queda restituïda amb aquest volum tan esperat que ens brinda ara Fabrizio Cigni.

Malgrat el relatiu desconeixement actual, es tracta del poeta de l'anomenada darrera generació trobadoresca que més va influir en la poètica del seus successors immediats, al costat de Guiraut Riquier o Cerverí de Girona, i possiblement per davant de Matfre Ermengaut i Amanieu de Sescars. Tots ells van experimentar en el terreny de la lírica, van apostar per la complexitat formal, per la hibridació d'alguns gèneres i pel cultiu de gèneres no estròfics, com l'epístola, per exemple; així mateix, van assimilar l'espiritualitat mariana i, sobretot, el llenguatge escolàstic en el seu discurs de caràcter sa-

piencial. Són novetats, respecte als trobadors anomenats clàssics, que es posen en voga i marcaran de manera decisiva la tendència poètica posterior. És per tots aquests motius que At de Mons va esdevenir un dels trobadors més celebrats, imitats i citats al segle XIV, com a model formal de la preceptiva poètica i també com a autoritat pel didacticisme dels seus versos.

Tanmateix, aquesta autoritat que revela la transmissió indirecta no es tradueix en la tradició directa, que és més aviat migrada. El seu corpus conservat suma un total de només sis peces (de les vuit conegudes), cinc de les quals són úniques, copiades al cançonier tolosà R, i una única peça lírica copiada també al cançonier llenguadocià C. Tampoc no s'ha conservat documentació biogràfica que pugui situar fàcilment la seva obra en un context precís, potser un altre motiu que ha afavorit la poca atenció rebuda. A banda del seu origen tolosà, en sabem ben poca cosa. Els seus versos suggereixen que estava actiu al darrer terç del segle XIII al voltant de les corts d'Alfons X de Castella i del rei d'Aragó — que tant podria ser Jaume I com Pere II, ateses les repetides al·lusions a la croada, però que més probablement és el darrer. Tot i això, tampoc no tenim cap dada documental que testimonii una estada continuada en aquestes corts.

El volum ressenyat presenta, en primer lloc, una introducció (3–35), subdividida en nou apartats: un estat de la qüestió i una «collocazione storica», una descripció dels manuscrits, l'obra transmesa, la tradició indirecta, els criteris d'edició, els trets gràfics i lingüístics, les figures retòriques i una nota a la traducció. En segon lloc, ofereix l'edició pròpiament dita (37–169), els textos de les sis peces, un aparat crític positiu al final (a diferència de Bernhardt, en què apareixia a peu de pàgina), una traducció a l'italià i l'aparat de les notes. A continuació trobem l'apèndix (171–85), on es transcriuen les citacions de tradició indirecta, un útil índex de termes comentats (187–90) i, finalment, la bibliografia (191–205), encapçalada per les sigles i ben ordenada en obres de consulta, edicions i estudis. Potser es troba a faltar un davantal amb una breu descripció del contingut que encapçalés cada peça, atès que algunes epístoles superen els 2.000 versos. (Advertim al lector, a mode de fe d'errates, que a la peça VI, 167, l'esquema mètric de Frank ha de ser 577.174 en lloc del 577.14).

Quan l'editor tracta la «Tradizione indiretta», s'ocupa de la dedicatòria de Carles d'Anjou a Alfons el Savi conservada al manuscrit de la Marciana de Venècia, on es reproduïxen deu versos del trobador tolosà, i també de les citacions ben conegudes a les diverses redaccions de les *Leys d'Amors* —on és, amb diferència, el trobador més citat—, o al *Breviari d'Amor*; totes elles editades en apèndix. Per a les referències de la primera redacció de les *Leys d'amor*, l'editor segueix fidelment el text de l'edició crítica de Beatrice Fedi, que ben aviat veurà la llum. Ara bé, lamentem que Cigni obviï altres referències indirectes del trobador, com la de

Ramon de Cornet (a l'epístola *Al noble cavalier*: «Car mot ne parlet clus | N'Atz de Mons, que sabia») o les de Joan de Castellnou (al *Glosari al Doctrinal de trobar* de Cornet: «en aquest cas ha loch le digz de n'Ath de Mons: 'Qar us acostumats escusa fals parlar'») o, més endavant, «tala sera si Bertrans mor, car n'Ath de Mons sap de tot cor»). Castellnou repren dos versos de les *Flors del gay saber* i cita dos versos de la peça V —també manlevats de les *Leys*—, en els quals hi trobem una variant respecte a R (Mas] Qar). Cornet fa referència a una peça ben coneguda, l'epístola al rei de Castella (I), però obviada en les múltiples citacions de les *Leys*. Són, per tant, citacions indirectes rellevants que reforcen les ja conegudes i que, sens dubte, testimonien l'autoritat que aleshores tenia el trobador tolosà per als dos poetes occitans més importants del tres-cents i, alhora, autors de preceptives poètiques.

Malgrat aquest descuit en les *fontes criticae* (sorprenent, ja que ambdós autors se citen a la bibliografia), celebrem el treball de Cigni, que ens ofereix un text polit, amb algunes diferències respecte a l'edició anterior. Pel que fa als criteris, Bernhardt havia esmenat el text sempre que

creia que les lliçons dels manuscrits presentaven errors, fidel així a l'ideal de reconstrucció de l'original perdut. L'editor italià, en canvi, és més conservador en la transcripció de les lliçons, més atent al text transmès pel cançoner. Vegem a tall d'exemple el v. 16 de l'epístola *Al bon rey de Castela* (I): Cigni manté el vers hiper mètric «et ab vostre laus adretz», mentre que Bernhardt l'havia esmenat eliminant la conjunció copulativa, «ab vostre laus adretz». Per contra, l'italià esmena d'acord amb les lliçons que ens aporta la tradició indirecta, quan s'escau.

El fet que Cigni, deliberadament, intervingui menys en la constitució del text, permet mantenir alguna lectura ambivalent que desapareix amb la intervenció unívoca de Bernhardt i, en alguns casos, també permet restituir la lliçó original que una mala esmena havia enterrat (sempre recuperable a partir d'un aparat crític molt acurat, val a dir-ho). Vegem els versos 50 i 51 de la peça III, que és un *unicum*, en l'edició de Cigni: «car le mons es faitz en pardon, | co frug dos ples et enserratz,» en comparació a la versió antiga: «car le mons es faitz en per don | co-l frutz qu'es ples et enserratz», és a dir, del món creat amb indulgència com una fruita dolça i madura a un món fet per indulgència on la fruita també és plena però ha perdut dolcesa. L'antic editor havia esmenat trivialitzant la lliçó bona i, a més, havia afegit un article definit i ha retocat la grafia g per tz. Pel que fa al sirventès, transmès per C i R, el text base d'una i altra edició difereix. Les transcripcions dels articles, amb aglutinació de la conjunció o la preposició, per exemple, o alguns retocs en la puntuació suposen una millora evident de l'edició de Cigni respecte a l'an-

RETÒRICA I TRADUCCIONS

Cesàreo Calvo Rigual, *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del Tirant lo Blanc (1538)*, Barcelona: IEC, 2012.

La Rhétorique médicale à travers les siècles, ed. J. Coste, D. Jacquart i J. Pigeaud, Ginebra: Droz, 2012.

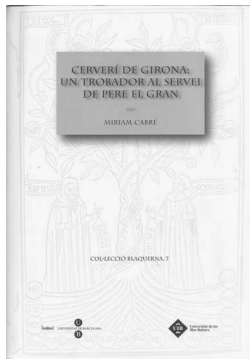
Rimario diacronico dell'Orlando Furioso, dir. C. Segre, ed. C. Martignoni, L. Morini i M. Sassi, Pavia: IUSS Press, 2012.

terior, afavorint així la comprensió del text.

Finalment i per primera vegada comptem amb una traducció completa de l'obra d'At de Mons, i per tant una interpretació completa, cosa que representa una de les novetats més importants d'aquest llibre, que contribueix al gran mèrit de posar a l'abast els textos d'un trobador que, contràriament al vaticini de Frédéric Diez, té molt d'«intérêt pour l'histoire de la poésie», especialment per entendre la lírica posttrobadoresca. Cigni, doncs, salda el deute que la crítica tenia envers el menystingut poeta tolosà en benefici del coneixement i el saber gai.

MARINA NAVÀS

Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran
Miriam Cabré

Barcelona: Univ. de Barcelona-Univ. de les Illes Balears, 2011, 422 pp.

Una de les línies de recerca que Miriam Cabré, professora de Filologia Romànica de la Universitat de Girona, ha seguit amb més decisió durant la seva prolífica labor investigadora és l'estudi de la figura i l'obra del trobador Cerve-

rí de Girona. I un dels fruits més interessants d'aquesta recerca és el llibre que tenim a les mans. A *Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran*, l'autora se serveix dels treballs dedicats amb anterioritat a Cerverí: la seva tesi doctoral; una monografia publicada el 1999, *Cerverí de Girona and his poetic Traditions*, i nombrosos articles, per tal de brindar-nos una visió més completa i madura del trobador. El llibre, tanmateix, no es limita a la reproducció parcial de treballs anteriors sobre Cerverí, sinó que va més enllà. A partir de tots aquests materials, ofereix noves interpretacions que, lluny de voler erigir-se com a última paraula sobre la qüestió, poden guiar el lector en la interpretació dels seus textos.

Ja a l'inici d'una reeixida «Introducció» queda plantejat l'interrogant vertebrador del llibre; «Qui és aquest Cerverí?» Miriam Cabré declara que l'estudi sobre Cerverí ha sorgit, en gran mesura, amb la intenció de resoldre determinades contradiccions aparents al voltant de la seva figura, com són ara les duplicitats que trobem a continuació. Primerament, una doble signatura: Cerverí de Girona a la lírica i narrativa, però Guillem de Cervera als *Verses proverbials*. En segon lloc, una condició ambivalent que fa que, sovint, o bé sigui considerat un trobador de prestigi o bé sigui acusat de ser joglar. En tercer lloc, un mestratge de la mètrica filigranada i obscura que combina amb una voluntat ferma de 'parlar senzill per als senzills'. En quart lloc, el fet de difondre una imatge desitjada per al rei i, alhora, adoptar una veu honesta i independent. I, finalment, la insistència de Cerverí de desvincular-se dels aduladors tot i practicar la llagoteria per tal d'ascendir a la cort. Però no ens equivo-

quem, aquestes contradiccions aparents pertanyen al joc literari al qual Guillem de Cervera ens invita a través del seu *alter ego* poètic, Cerverí de Girona, tal com assenyalava l'autora al començament del llibre.

Un dels elements més destacables de la proposta de Miriam Cabré és la voluntat de proporcionar al lector una interpretació de conjunt de l'obra del trobador català, que en ressegueixi la intenció i la concepció poètica, que es guiï per una lectura curiosa dels textos no només tenint en compte la retòrica artificiosa i el context històric, sinó també la intencionalitat que s'hi evidencia. És per això, també, que l'autora es preocupa de posar-nos a l'abast una traducció al català clar i força literal de les citacions dels textos medievals que apareixen al cos del text, sempre que l'editor del text no ho hagi fet abans. I les notes a peu de pàgina són d'un rigor i d'una meticulositat certament envejables, ja que no hi manquen la recerca de fonts i l'aclariment d'aquells passatges de l'estudi que poden ser més densos per al lector.

Un cop enllestida l'introducció, el primer capítol del llibre, «Autoretrat d'un intel·lectual àulic», s'estructura en tres apartats que s'encarreguen de revelar la manera en què Cerverí es construeix el seu personatge literari. El segon se centra, d'una banda, en una descripció minuciosa dels tres pilars de l'ofici que el trobador encarna i que donen títol al capítol, «Amor, trobar i saber»; d'altra banda, en l'estudi dels referents en els tractats de retòrica i en la teoria psicològica medieval que contribueixen a situar l'obra de Cerverí de Girona en el context cultural del seu temps. A continuació, al tercer capítol, «Cortesía i política a la cort de Pere el Gran», Cabré

proposa una lectura cronològica de l'obra de Cerverí que en permeti entendre la trajectòria poètica. Cal recordar que l'obra de Cerverí de Girona no pot desvincular-se de l'estret lligam del trobador amb la cort catalanoaragonesa. El quart capítol, «Entreteniment i virtuosisme a la cort de l'infant», està dedicat a l'anàlisi del tipus d'obres que van ajudar a confegir el retrat de la cort de Pere el Gran en qualitat de model de cortesia. El capítol cinquè té com a fil conductor un dels textos narratius de Cerverí, *La faula del rosinyol*, del qual Cabré ens ofereix una guia de lectura de fàcil accés i molt completa, amb què el lector no especialista en la matèria es pot enfrontar al text amb garanties d'èxit. A l'últim capítol s'intenten dilucidar les raons que condueixen el trobador català a assumir un cert to moralitzador.

El volum de Miriam Cabré es tanca amb un epíleg que, a banda de recuperar algunes de les qüestions suscitées al començament del llibre, tracta succintament la transmissió i recepció de l'obra de Cerverí de Girona; això sí, tot parant especial atenció a les aportacions més recents dels estudiosos sobre el tema.

Com a colofó, el llibre comprèn un apèndix en què es troben llistades les obres completes de Cerverí de Girona amb la numeració que li havien adjudicat les edicions anteriors i el número que correspondrà a cada composició en l'edició en què actualment treballa l'autora. Així mateix, s'hi inclouen les rúbriques i els incipits de cada peça.

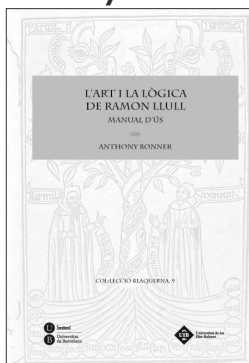
I tot seguit, el volum es complementa amb una utilíssima i exhaustiva bibliografia actualitzada sobre Cerverí, però que tampoc oblidia les referències i els estudis de caràcter general. A més, per tal d'afavorir la localització

dels personatges apareguts en el llibre, hi ha un índex onomàstic al final del volum que també conté el llistat d'obres anònimes citades.

En definitiva, la lectura atenta de *Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran* permet constatar que ens trobem un llibre ple d'erudició, de dades ben contrastades i d'informacions innovadores; tot això, expressat amb un estil elaborat i entenedor, el qual, com demostra Cabré, no està renyit amb el rigor científic. Un llibre imprescindible per entendre la figura i l'obra de Cerverí de Girona i, sobretot, el context en què li va tocar viure.

JOANA ÀLVAREZ

L'Art i la lògica de Ramon Llull. Manual d'ús **Anthony Bonner**

tr. Helena Lamuela, Barcelona–Palma: Univ. de Barcelona–Univ. de les Illes Balears, 2012, xxvi + 373 pp.

Una de les últimes publicacions de la col·lecció Blaquerna ha estat la traducció catalana d'una obra cabdal per als estudis lul·lians, *The Art and Logic of Ramon Llull: A User's Guide* d'Anthony

Bonner, publicada l'any 2007 per l'editorial Brill. Es tracta, com indica el títol, d'un manual d'ús de l'Art lul·liana, una guia que permet al lector entendre com funciona el sistema artístic de Llull. En aquest sentit és interessant la manera com està organitzat el llibre, com una explicació dels diversos textos lul·lians que defineixen i expliquen el funcionament del mètode de generar demostracions i resoldre qüestions, des de les primeres obres fins a les darreres. La presentació diacrònica de l'Art permet veure l'evolució i els canvis dels models argumentatius utilitzats per Llull al llarg de la seva trajectòria: des del model de l'etapa quaternària basat en la significació i la metàfora i, més endavant, en la demostració d'hipòtesis, fins al model de l'etapa ternària basat en les definicions i la mixtura de principis i regles i, finalment, la incursió de Llull en la lògica d'arrel aristotèlica.

El primer capítol ofereix una breu introducció a l'objecte d'estudi del volum: qui era Ramon Llull i què és l'Art. Els quatre capítols centrals estan dedicats a l'explicació dels mecanismes essencials del sistema segons les seves diverses formulacions. En el segon, dedicat a la primera etapa de l'Art, la quaternària, Bonner centra l'explicació del funcionament del sistema lul·lià en l'Art *demostrativa*, i al tercer capítol mostra els canvis de l'Art durant l'etapa quaternària (és a dir, el pas del cicle de l'Arts *compendiosa inveniendi veritatem* al cicle de l'Art *demostrativa* o el pas d'un model significatiu a un de demostratiu) i la transició d'aquesta etapa a la ternària, que es caracteritza per la recerca d'un model més general. El quart capítol està dedicat a l'explicació del funcionament de l'Art ternària, els textos principals de la

qual són l'*Ars generalis ultima* i l'*Art breu*. El cinquè capítol està dedicat a la incursió de Llull a la lògica, sobretot durant el darrer període de producció. Finalment, l'últim capítol del llibre torna a tenir un caràcter general: Bonner ofereix una excel·lent visió de conjunt del sistema lul·lià, explicat en relació amb si mateix i amb el seu context.

Sens dubte, els dos elements que marquen l'estructura del llibre (l'organització diacrònica i la centralitat dels textos lul·lians) són els que permeten donar una visió de conjunt i al mateix temps una visió de detall del funcionament de l'Art i de la manera com Llull la va anar modificant per fer més comprensible el seu sistema de pensament i les seves pautes argumentatives. Sovint partint de les aportacions de diversos lul·listes del segle xx a l'estudi de l'Art de Llull (entre les quals cal comptar-hi les del mateix Bonner), l'autor ha sabut trobar la forma, el gènere i el to adients per presentar l'Art per dins i per fora d'una manera clara. En aquest sentit cal remarcar l'encert d'acompanyar les explicacions dels textos lul·lians amb il·lustracions de les figures (trenta integrades al text i set en color disposades en pàgines centrals per facilitar-ne la consulta), com també el fet d'haver triat textos que giren entorn d'una mateixa qüestió per indicar el funcionament de l'Art en les seves diferents formulacions i destacar-ne els canvis (és el cas, per exemple, de l'argument sobre la predestinació i el franc arbitri). També cal remarcar el fet de posar en relació l'Art de Llull amb la filosofia escolàstica i, en darrer terme, amb els *Tòpics* i els *Analítics* d'Aristòtil, ja que permet entendre el caràcter alternatiu que la proposta lul·liana podia tenir en els ambients intel·lectuals de

RAMON LLULL

Ramon Llull, *Hores de Nostra Dona Santa Maria. Desconhort de Nostra Dona*, Barcelona-Palma: Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, 2012.

Dominique de Courcelles, *La paraula arriscada de Ramon Llull*, Barcelona: PAM, 2012.

Ramon Llull i el lul·lisme: pensament i llenguatge, ed. M. I. Ripoll i M. Tortella, Barcelona: UB-UIB, 2012.

l'època i permet explicar determinats canvis operats per Llull a l'hora de formular-la. Així mateix, és interessant la relació de determinats aspectes del sistema lul·lià amb la matemàtica i la lògica modernes per facilitar la comprensió del funcionament de l'Art i la lògica de Llull al lector d'avui, especialista o no.

Amb aquesta obra, Bonner aporta una nova visió de Llull, la seva Art i la seva lògica. Aconseguir aclarir diverses confusions sobre la interpretació de l'Art degudes a la història del lul·lisme (i l'esforç per contrastar certes visions amb el que diuen els textos de Llull és visible en diversos passatges del llibre) i aporta llum nova sobre determinats aspectes poc explorats, sobretot de l'Art ternària i la lògica. L'exposició detallada i analítica i l'exposició de conjunt s'harmonitzen en una estructura perfectament cohesionada, a voltes lligada amb auto-referències entre diverses parts del llibre. I la claredat amb què s'aconsegueix és admirable. Com també ho és la tasca de la traductora, que aconsegueix mantenir el to fresc i senzill de l'original.

En la traducció catalana, s'han corregit alguns elements de la versió anglesa pensant en el destinatari. En primer lloc, s'han

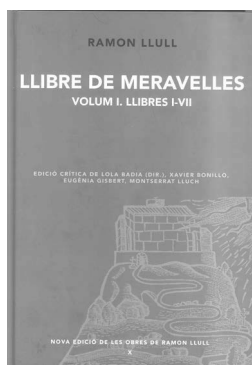
eliminat els dos apèndixs de l'original: una llista cronològica de les obres de Llull segons la referència del catàleg Bonner (fàcilment accessible a la Llull DB) i una explicació sobre l'estudi de Martin Gardner sobre «The Ars Magna of Ramon Llull» destinada al públic anglès justament per aclarir una d'aquelles interpretacions poc acurades sobre l'Art que va representar el primer contacte de molts lectors anglesos amb Ramon Llull. En segon lloc, els textos lul·lians es donen sempre en català: a partir de la versió de les *Obres selectes* de Bonner quan el text és originàriament en català (o té traducció medieval en català) i a partir del text llatí original traduït al català modern. Això ha comportat l'adaptació de diversos termes que en català medieval i en català modern no són exactament iguals. Per facilitar la comprensió de determinats aspectes lingüístics i terminològics, s'han fet alguns aclariments amb la correspondència de termes en català modern o amb l'explicació de termes tècnics propis de la filosofia medieval. En tercer lloc, s'han incorporat petits canvis per millorar la comprensió d'alguns passatges (com en el cas del canvi de la figura A per la figura T en el capítol sobre els canvis de l'Art quaternària a la ternària) i també per actualitzar l'obra, sobretot des del punt de vista bibliogràfic.

Aquests petits canvis són millores que no fan altra cosa que potenciar un dels objectius principals de l'autor a l'hora de concebre el llibre: facilitar la comprensió del mètode lul·lià, primer entenen-lo des de dins per poder-lo valorar després. El mètode està ben trobat, la forma i el to, també. Sense cap mena de dubte, doncs, una obra tan important per a l'estudi de l'Art, per a l'estudi del sistema central de la

producció lul·liana, havia de formar part d'aquesta col·lecció catalana dedicada a l'estudi del lul·lisme i del seu context cultural.

ANNA FERNÀNDEZ CLOT

Llibre de meravelles. Volum I. Llibres I-VII **Ramon Llull**

ed. Lola Badia (dir.), Xavier Bonillo, Eugènia Gisbert, Montserrat Lluch, Palma-Barcelona: Patronat Ramon Llull-PAM, 2011, 275 pp.

Cada nova aparició d'un volum de la Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, la sèrie que completa i actualitza els vint-i-un volums de les Obres de Ramon Llull (ORL) publicats a Palma entre 1906 i 1950, és una excel·lent ocasió per prendre el pols a l'estat de la recerca en l'àmbit de la filologia lul·liana, més encara quan hom publica un dels exponents majors del que en els darrers anys s'ha tendit a anomenar la 'nova literatura' lul·liana. En efecte, el volum desè de la NEORL conté el primer tom de l'edició crítica del *Llibre de meravelles*, que comprèn els llibres I-VII de l'obra que Llull escrigué en la seva primera estada a París

(1287-89). La llargària del text i la complexitat de la seva tradició textual ha requerit la participació d'un equip d'especialistes dirigit i encapçalat per Lola Badia i, evidentment, és el resultat d'un bon grapat d'anys de feina rigurosa i constant.

Així com en el cas del *Romanç d'Evast e Blaqueria*, les novetats que aportava l'edició crítica publicada per Joan Santanch i Albert Soler (volum VIII de la NEORL, 2009) provenien sobretot de la presa en consideració de les traduccions occitana i francesa de l'obra, que a causa de la manca de testimonis catalans primitius i pel fet que aquestes versions havien estat promogudes per Llull mateix assolien una rellevància textual molt important, en el cas del *Llibre de meravelles*, i encara que pugui semblar mentida, el més important que cal destacar de la nova edició és que, estrictament parlant, es tracta de la primera edició crítica d'aquest text. No cal dir que aquesta dada justifica per ella mateixa l'empresa que han dut a terme Lola Badia i el seu equip de col·laboradors.

L'edició de la NEORL és la primera edició crítica del *Llibre de meravelles* senzillament perquè és la primera que es basa en una anàlisi global i detallada de tota la tradició catalana medieval, i per tant la primera a dilucidar la relació que s'estableix entre els diferents testimonis i a escatir-ne la seva ubicació en la història de la transmissió de l'obra (apartat VII de la introducció). El resultat final d'aquesta operació és la tria d'un manuscrit base diferent del que hom havia escollit en edicions precedents. Els editors del volum assenyalen que Anthony Bonner, en el text que va preparar per a les seves *Obres selectes de Ramon Llull* (2 vols., Palma: Moll,

NOVEL·LA I HISTORIOGRAFIA CATALANA

Estudis lingüístics i culturals sobre «Curial e Güelfa». Novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana, ed. A. Ferrando, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 2012, 2 vols.

Gesta dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó, ed. S. M. Cingolani, Santa Coloma de Queralt-Tarragona: Obrador Edèndum-URV, 2012.

1989), ja havia col·locat les lliçons del manuscrit A (manuscrit 6 de la Societat Arqueològica Lul·liana de Palma, de 1367), preses de l'edició que Salvador Galmés havia publicat a la col·lecció Els Nostres Clàssics entre 1931 i 1934, amb les que provenien d'altres testimonis, i havia detectat els llocs crítics més importants que permetien diferenciar les dues branques de la tradició. Tot i així, l'edició de Bonner encara era deutora del text crític de Galmés i, per tant, també es va basar en el testimoni A.

A l'hora de justificar la tria del manuscrit base (66), els editors expliquen que la principal raó que desaconsella tornar a escollir A és l'alt grau de manipulació a què ha estat sotmès, atès que presenta nombroses correccions de mans posteriors que no són sempre fàcils de distingir del text original. A més, els quatre primers folis són un afegit tardà que sembla que prové d'un testimoni que pertany a l'altra branca de la tradició. Un cop descartat el dit manuscrit (que no només havia estat editat per Bonner i Galmés, sinó també per Jeroni Rosselló a principis de segle XX), la tria d'un substitut no ha estat una tasca exempta de complicacions. De fet, els editors confessen que el manuscrit L (Add.

16428 de la British Library, de 1386) ha estat l'escollit per eliminació (67).

En l'apartat VI de la introducció es poden trobar les raons que expliquen per què el testimoni més antic que transmet el *Llibre de meravelles*, un dels candidats amb més possibilitats, no és utilitzable com a manuscrit base. Es tracta del Vat. lat. 9443 de la Biblioteca Apostòlica Vaticana (V), que figura en la llista de manuscrits lullians de primera generació estudiats per Albert Soler (vegeu la secció manuscrits de la Llull DB), i que transmet un text «tendencialment occità» (51). Sembla que aquest testimoni havia de ser una traducció occitana literal com les que s'han conservat del *Blaquerna* i de la *Doctrina pueril*, però el copista no va ser sistemàtic a l'hora d'aplicar les equivalències fonètiques, morfològiques i lèxiques corresponents. Encara que V sigui considerat, malgrat les seves particularitats, un testimoni occità, en la present edició rep el mateix tractament que els manuscrits que pertanyen estrictament a la tradició directa de l'obra. Els testimonis AV formen part de la

branca α de la tradició textual del *Fèlix*, al costat d'un tercer còdex que tampoc es pot fer servir com a manuscrit base perquè és més tardà, del segle xv, i té un comportament molt innovador. És per això que els editors han recorregut a L, el testimoni més antic de la branca β i, per tant, més pròxim al text del subarquetip. Les nombroses correccions que conté aquest manuscrit no suposen un escull insalvable perquè resulta fàcil diferenciar-les del text original de L.

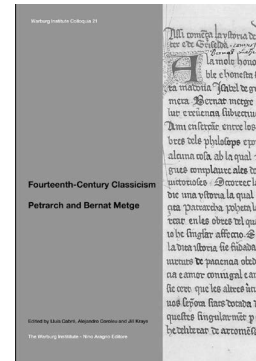
Una de les qüestions que afecten la tradició textual que aquesta edició encara no resol completament, tal com els mateixos editors indiquen (62), és el lloc que ocupen en la transmissió de l'obra els textos de les altres traduccions medievals del text: la francesa, la castellana i la italiana, totes conservades en manuscrits del segle xv o posteriors i, per tant, no relacionables amb la iniciativa de Llull. Com que cada una d'aquestes versions requereixen estudis monogràfics detallats que encara s'han de dur a terme, els editors es limiten simplement a apuntar-ne les tendències i a proposar-ne una valoració provisional (62-4). A l'apartat IV de la introducció (30-2) es destaca que el *Fèlix* és una obra de transmissió exclusivament vernacla, tot i que es fa referència a certes notícies transmeses pels catàlegs que suggereixen la circulació d'una possible traducció llatina als segles xvi-xvii.

A l'espera de la publicació del segon tom que ha de completar aquesta edició crítica del *Llibre de meravelles*, cal destacar que, atesa la importància i la rellevància d'aquesta obra en el cànon de la literatura catalana, l'aparició del volum és una fita remarcable dels estudis lullians dels darrers decennis. Millora notablement el coneixement de què hom dispo-

sava sobre la tradició textual del *Fèlix*, ofereix per primera vegada un text filològicament ben establert i, last but not least, constitueix un nou punt de partida per a futures recerques que aportin noves dades i precisions a la història de la transmissió del *Llibre de meravelles*.

FRANCESC TOUS

Fourteenth-Century Classicism: Petrarch and Bernat Metge

ed. Luís Cabré, Alejandro Coroleu i Jill Kraye, Londres-Torí: The Warburg Institute-Nino Aragno, 2012, 206 pp.

El 12 de febrer de 2010 l'Institut Warburg de Londres, el més eminent centre d'estudi de l'humanisme renaixentista, va acollir un col·loqui centrat en la figura de Bernat Metge com a lector de Petrarca. Ja a punt de complir-se el sisè centenari de la mort de Metge (1413), ha tret a llum el volum que, recollint aquelles ponències i algunes altres contribucions, presenta als estudiosos de l'humanisme petrarquista una de les seves pàgines més originals i alhora menys conegudes del públic internacional. No es tracta

TEXTOS OCCITANS

Matfre Ermengaud, *Le Breviari d'amor de Matfre Ermengaud, Tome V (27252t-34597)*, deuxième édition entièrement refondue, ed. P. T. Ricketts i C. P. Hershon, Turnhout: Brepols, 2012.

Roberta Manetti, *La passione di santa Margherita d'Antiochia. Testo occitano del XIII secolo*, Florència: Alinea, 2012

Ilaria Zamuner, *Le balades del canzoniere provenzale Q: Appunti sul genere e edizione critica*, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2012, viii + 96 pp.

però, d'un mer intent de difusió en italià i en anglès —llengües de treball del col·loqui i ara també de redacció dels articles—, sinó d'una veritable aportació innovadora a la bibliografia sobre la primera recepció de Petrarca a la Corona d'Aragó, imprescindible per a desfer alguns malentesos seculars. Ben poc després de la primera menció de Petrarca en una epístola llatina de Pere Despont, secretari del príncep Joan, Bernat Metge, escrivà del rei Joan, es confessa devot de Petrarca i el tradueix en la *Història de Valter e Griselda* (1388), així com n'imitarà el *Secretum* palesament en l'*Apologia* (fragmentària i de datació incerta) i més subtilment en *Lo somni* (1399), al costat d'altres obres de Petrarca i Ciceró, que es complau a citar. Aquesta imitació, i també devoció, el convertí, a ulls de la historiografia noucentista, en el gran exponent d'un 'humanisme català' sense més representants genuïns que ell mateix. Molts anys després que Lola Badia hagi demostrat la impropietat interessada de l'etiqueta, i sense posar gens en dubte el perfil intel·lectual excepcional que n'ha dibuixat més recentment Stefano M. Cingolani, la introducció i els deu articles d'aquest nou volum descriuen el classicisme de Bernat Metge des d'una perspectiva molt més precisa, adequada i fecunda, en la qual són clau les connexions franceses de Joan d'Aragó i la seva esposa Violant de Bar —la cort reial de París, les corts ducals, la cúria avinyonesa del papa Luna—, amb els seus escriptors i les seves biblioteques.

Un primer bloc, constituït per la introducció i els tres primers articles, ofereix efectivament algunes pistes molt oportunes per a situar el petrarquisme de Bernat Metge dins el context de les primeres influ-

ències del Petrarca llatí —considerat essencialment un moralista— a França i a la Corona d'Aragó a cavall dels segles XIV i XV, en el procés de consolidació d'una cultura pròpiament humanística d'expressió llatina o vulgar. La introducció d'Alexandro Coroleu (1–14) presenta les circumstàncies d'aquest període (1375–1435), alhora que ens familiaritza amb alguns pioners del petrarquisme a França: traductors com Jean Daudin (m. 1382) i Philippe de Mézières (1327–1405), o intel·lectuals i polítics formats al Collège de Navarre com Jean de Montreuil (1354–1418), Jean Gerson (1363–1429) i Nicolas de Clamanges (1365–1437). Romana Brovia amplia i precisa aquest panorama en «Per una storia del petrarchismo latino: il caso del *De remediis utriusque fortune* in Francia (secoli XIV–XV)» (15–28), descrivint tres nuclis principals de recepció: la cúria d'Avinyó i la cort reial, amb les biblioteques i cancelleries respectives, i també les biblioteques monàstiques de l'àrea septentrional per on es difonia la devotio moderna. Traduït el 1378 pel canonge Jean Daudin, el *De remediis* fecundà la literatura de Christine de Pizan i d'altres autors de les corts de París i Borgonya. Fou precisament en aquests ambients cortesans que el conseller i diplomàtic Philippe de Mézières —que després de la mort de Carles V de França (1380) es retirà al convent dels celestins per dedicar-se a l'estudi i a l'escriptura— adreçà a les dames de la cort el *Livre de la vertu du sacrement de mariage* (1387), el qual contenia la traducció de la *Griselda* de Petrarca (*Seniles* XVII 3 i 4) que de seguida estimulà Bernat Metge a adreçar-ne una de pròpia a Isabel de Guimerà, filla del mestre racional de

Joan I, sota el títol d'*Història de Valter e Griselda*. Lluís Cabré posa en evidència aquesta connexió en «Petrarch's Griseldis from Philippe de Mezières to Bernat Metge» (29–42), i en treu conclusions molt pertinents per a descriure el petrarquisme de la cancelleria de Joan I i algunes tècniques compositives de Bernat Metge, que també en altres casos adapta fonts llatines a l'horitzó cultural cortesà seguint el model d'adaptacions romàniques prèvies. Una operació semblant, però adreçada al duc Alfons I de Gandia, és la que Montserrat Ferrer revisa a fons en «Petrarch's *Africa* in the Aragonese Court: *Annibal e Escipió* by Antoni Canals» (43–55), mostrant que el frare dominicà degué conèixer sencers —probablement per la via d'Avinyó— tant l'*Africa* com el *De viris illustribus* de Petrarca, i que en la seva adaptació tingué presents tant Livi com la visió anticavallerisca que s'ofereix d'Annibal en Valeri Màxim (que el mateix Canals havia traduït el 1395), tot i donar preferència al model de Petrarca com a moralista cristià.

L'empremta de Petrarca sobre *Lo somni* es posa en relleu en tres articles que s'endinsen en diversos problemes interpretatius. En «Il *Secretum* di Petrarca e la confessione in sogno di Bernat Metge» (57–68) Jaume Torró veu que el *Secretum* és per a Metge un model confessional com els *Soliloquia* de sant Agustí per a Petrarca: el breu fragment conservat de l'*Apologia* és una primera aproximació al gènere, que la mort sobtada del rei Joan i el procés de 1396 obliguen a replantejar profundament. En «*Lo somni* di Bernat Metge e coloro 'che l'anima col corpo morta fanno' (*Inferno* x.15)» (69–83), Lola Badia mostra que Petrarca pot haver determinat la caracterització del protagonista de *Lo somni* com a

'epicuri', entre els diversos perfils herètics que per exemple el *Pugio fidei* de Ramon Martí hauria permès d'aplicar-hi. Abordant des d'un altre punt de vista la qüestió de «*Lo somni* de Bernat Metge e Petrarca: Platone e Aristotele, *oppinió e sciència çerta*» (85–108), Enrico Fenzi presenta Petrarca no solament com a font textual sinó també com a model de lectura i pensament, encara que Metge segueix una via pròpia, molt més ambigua, renunciant a triar expressament entre Aristòtil i Plató, o entre una ciència que funda la seva certesa en la revelació i una opinió que basa el seu poder de convicció en una probabilitat racional.

Tres treballs més sobre *Lo somni* fan un balanç més general, i no pas menys problemàtic, de la seva *imitatio* classicitzant. Stefano M. Cingolani, darrer editor de l'obra, recupera el seu sistema de classificació funcional de les fonts —erudites, psicològiques, estructurals, de referència i de pensament— per aclarir la trama complexa de «Bernat Metge e gli *auctores*: da Cicerone a Petrarca, passando per Virgilio, Boezio e Boccaccio» (109–24). Situant «Bernat Metge in the Context of Hispanic Ciceronianism» (125–39), Barry Taylor relativitza el ciceronianisme de *Lo somni* pel que fa a algunes fonts i sobretot a l'estil de la seva prosa, sense qüestionar-ne però la potència renovadora. Confrontant-lo finalment amb la *Consolació de la Filosofia* de Boeci, «A Tale of Disconsolation: A Structural and Processual Reading of Bernat Metge's *Lo somni*» de Roger Friedlein (141–58) fonamenta l'anàlisi estructural dels quatre llibres de *Lo somni* sobre un esquema a parer meu inapropiat, però subratlla molt adequadament els aspectes narratius de la ficció dialògica —el temps, la gestualitat, les al·lusions internes—

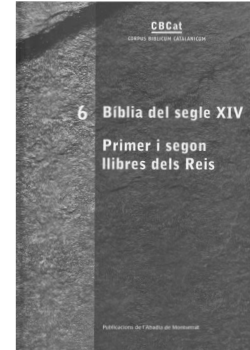
com a escenificació d'un procés intel·lectual no resolt.

Amb la vocació de constituir una fita ineludible en la bibliografia sobre Bernat Metge, el volum es completa amb un estudi exhaustiu de Miriam Cabré i Sadurní Martí sobre «Manuscripts and Readers of Bernat Metge» (159–95), que crida l'atenció per la diversitat de lectors i de lectures que testimonien els inventaris i la composició dels manuscrits amb obra de Metge, rigorosament descrits en un apèndix.

El llibre es clou amb uns índexs de manuscrits i onomàstic que cal agrair. Com també cal agrair les moltes vies que deixa obertes per a futures indagacions: per exemple, el paper de Boccaccio —llatí i vulgar— en relació amb la doble faceta classicista i moral de Petrarca, o la possibilitat d'integrar o no en aquest panorama altres escriptors catalans del període, des de traductors d'obres clàssiques fins a un autor tan rellevant i poc conegut com Felip de Malla.

FRANCESC J. GÓMEZ

Bíblia del segle XIV: Primer i segon llibres dels Reis

ed. Jordi Bruguera i Talleda, Pere Casanellas i Núria Calafell i Sala, Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya-PAM, 2011, 589 pp.

La publicació del *Primer i segon llibres dels Reis* en el marc del Corpus Biblicum Catalanicum (CBCat) confirma la bona salut de l'edició del conjunt de la Bíblia del segle XIV, iniciada el 2004 amb la publicació dels llibres de l'Èxode i Levític. Celebrem, doncs, la continuïtat d'aquesta tasca ingent i rigorosa, potser de les més ambicioses de la filologia catalana des de la Renaixença.

Les edicions del CBCat no només responen, com és el cas d'aquest volum, a una rigorosa metodologia ecdòtica, sinó que a més a més incorporen les eines informàtiques d'última generació (especialment l'imprescindible *Classical Text Editor*). Els responsables de l'edició tenen també el criteri saludable d'afegir volum rere volum les novetats que calguin per millorar-ne el resultat: en aquest sentit els derivats digitals de l'edició en paper representen una base excel·lent per al desenvolupament d'estudis en els àmbits de la lexicografia i la transmissió textual abans impensables. (Al web del CBCat (www.abcat.org/cbcats) es

EL 'ROMAN' I EL MÓN FABULÓS

Fate. Madri, Amanti, Streghe, ed. S. M. Barillari, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2012.

Il Cavaliere del Pappagallo, ed. E. Creazzo, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2011.

Il romanzo di Folco Fitz Waryn (Fouke Fitz Waryn), ed. M. Lecco, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2012.

podran consultar els índexs de mots del text bíblic i les concordances completes, i la lematització dels textos s'incorporarà a les concordances del *Diccionari de textos catalans antics* (www.ub.edu/diccionari-dtca) per poder realitzar el futur *Diccionari del català antic*.

La presentació del volum informa de les novetats respecte del volum anterior, la configuració de l'equip d'edició i publicació, i la consolidació de la confiança de les institucions per poder realitzar aquesta tasca de llarg recorregut. Segueix un ampli estudi introductor (13–54) que abraça des de la presentació dels manuscrits i les seves relacions textuals fins als criteris d'edició, passant per la llengua, les influències que poden haver patit les traduccions i les tècniques de traducció. Aquest estudi preliminar es clou amb els criteris de presentació formal dels testimonis —del text de la Vulgata i els tres manuscrits catalans, cadascun amb aparats propis—, el llistat d'abreviacions pertinents a l'edició i la bibliografia citada. L'ús del programari d'edició abans esmentat (CTE) permet presentar el text a quatre columnes paral·leles: la Vulgata a l'esquerra i les tres traduccions (manuscrits Peiresc, Egerton i Colbert) a la dreta, cadascuna amb l'aparat i anotacions corresponents. També, com a l'edició del volum anterior, clouen la publicació un glosari (547–83), que en aquest cas incorpora els índexs de mots i concordances (585–86) i la taula de correspondències de versets (587–89).

A l'estudi sobre els manuscrits, les versions que contenen i les relacions entre els tres textos, signat per Pere Casanelles, se'ns adverteix que la traducció deu tenir el seu origen al segle XIV, malgrat que els textos es-

tiguin copiats a mitjan segle XV, i se'ns mostren les diferències respecte dels textos de l'Èxode i Levític. En l'intent de la configuració de l'*stemma*, que parteix de les coincidències i diferències entre els tres manuscrits PEC (sobretot errors comuns de còpia), Casanelles apunta la hipòtesi d'un arquetip comú a E i C, de manera que descarta la hipòtesi inicial formulada en l'edició del volum anterior (circumstància ben poc habitual en la filologia catalana i que honora els editors); és una llàstima tanmateix que diverses dificultats de crítica textual i la necessitat d'esperar a l'edició completa de la Bíblia facin que no es pugui anar més enllà de la mera hipòtesi.

Cal destacar l'incipient estudi sobre la llengua de Jordi Bruguera, que confirma la unitat del català medieval a la literatura del pas del segle XIV al XV i apunta la necessitat d'un estudi en profunditat de la traducció quan s'hagin publicat tots els volums pel gran valor lingüístic d'aquests manuscrits no exempts de peculiaritats lingüístiques remarcables.

Al final de l'estudi introductor, Pere Casanelles aprofundeix en la descripció de la traducció. Hi descarta la possibilitat que la Bíblia del segle XIV sigui la traducció d'una versió francesa o occitana del llatí i assegura que la traducció catalana parteix de la Vulgata, tot i que en alguns casos coincideixi amb la majoria de vulgates, incloses les catalanollenguadocianes que s'aparten de l'edició sixtoclementina i l'original hebreu. Totes aquestes característiques es poden resseguir fàcilment en els aparats modèlics de l'edició. Seguint amb l'estudi ja iniciat en volum anterior que li permet establir les similituds i diferències entre els llibres de l'Èxode i Levític i els llibres dels Reis, conclou que en aquest vo-

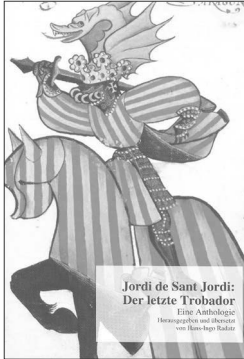
lum les influències hebrees són menors i discrepa amb la teoria de Samuel Berger (1889) que apunta influències d'altres Bibles en llengües romàniques, no havent localitzat cap influència occitana o francesa remarcable. Pel que fa a les tècniques de traducció és evident que caldrà disposar de l'edició de tots els volums, però tanmateix Casanelles ja ens apunta que els calcs del llatí són pràcticament inexistent, amb sòlids exemples que evidencien una tècnica de traducció directa en un català viu i genuí que té en compte el receptor del text amb traduccions lliures que mostren la vitalitat de la llengua i sovint no resol bé la traducció a causa del desconeixement de la llengua llatina.

El rigor en l'edició d'aquests textos i el detall amb què se'ns mostren les característiques lingüístiques referents a les tècniques de traducció i còpia segueixen la via oberta amb la publicació de l'anterior volum i fa que aquest projecte de llarg recorregut esdevingui una eina indispensable per al coneixement del català del segle XIV i un model metodològic molt valuós per a les properes edicions de textos d'aquest àmbit que, per fi, materialitzarà un excel·lent projecte filològic que ha hagut d'esperar més d'un segle.

GEMMA CLARISSÓ

Der letzte Trobador. Eine Anthologie

Jordi de Sant Jordi

ed. i tr. Hans-Ingo Radatz,
Berlín-Barcelona: Lit-Barci-
no, 2011, 120 pp.

Aquesta edició bilingüe dels divuit poemes conservats de Jordi de Sant Jordi presenta, d'una banda, el text crític d'Aniello Fratta (Barcino, 2005) i, de l'altra, la traducció de Hans-Ingo Radatz, que, com és natural, prescindeix de l'esquema mètric de l'original. El cançoner està precedit d'una introducció que consta de tres parts: «*Proemi: Der (wirklich) letzte Trobador*»; «*Vida: Jordi de Sant Jordi in seine Zeit*» i «*Razo: Das überlieferte Werk*». Són textos preliminars concisos i clars que permeten que el lector alemany es faci una idea cabal del context biogràfic i literari en què es va produir l'obra de Jordi de Sant Jordi.

El primer d'aquests tres apartats arrenca amb la constatació que Jordi de Sant Jordi és un nom poc conegut fora dels cercles especialitzats dels Països Catalans. Radatz ho explica amb diversos arguments. Considera l'autor a mig camí de la idea medieval del trobador, d'una banda, i del poeta del Renaixement italià, de l'altra. Planteja també el problema de la recepció en els termes «zu spanisch für die Okzitanis-

tik, zu katalanisch für die Hispanistic —und sogar ein wenig zu okzitanisch für die Katalanistik» (2). Radatz fa tot seguit una presentació sumària de la duplicitat lingüística que va perviure a la literatura catalana fins ben entrat el segle xv: prosa en català i poesia en occità —o, més ben dit, en una koiné literària amb base occitana. La tradició trobadoresca catalana és objecte d'una síntesi breu i encertada que culmina amb l'aparició d'Ausiàs March —poeta traduït a l'alemany pel mateix Radatz— i la consideració de Jordi de Sant Jordi, estrictament contemporani seu, com l'últim trobador. (Radatz ressegueix l'etiqueta d'*últim trobador* que Erich Köhler va penjar a Guiraut Riquier, un segle anterior a Jordi de Sant Jordi, i atribueix aquesta mateixa etiqueta, seguint l'exemple de Donatella Siviero, al poeta valencià. Riquier hauria estat l'últim trobador occità, però Jordi de Sant Jordi és mereixedor d'aquest títol perquè escriu en occità i s'insereix plenament en la tradició trobadoresca pel que fa a la mètrica, la forma i els continguts de la seva poesia.)

A l'apartat sobre la vida de Jordi de Sant Jordi, Radatz beu de les informacions de Lola Badia i Martí de Riquer (*Les poesies de Jordi de sant Jordi*, Tres i Quatre, 1984) i de les noves aportacions de Fratta a l'edició de 2005. La hipòtesi de Fratta segons la qual el pare del poeta hauria estat un joglar magrebi convertit, músic i cantant professional al servei del rei Alfons, és considerada plenament versemblant, atès que aclariria diversos aspectes biogràfics. Més endavant Radatz recupera el tema de la pervivència de la tradició trobadoresca al sud dels Pirineus. El context històric que l'explica és la mort del rei Pere II i l'ocupació francesa del Lluenguadoc, que va portar molts

trobadors a travessar la frontera i a mantenir encesa al sud dels Pirineus la flama de la seva poesia. Això va ser possible fins al començament del segle xv, quan la mort de Martí I, últim rei del casal de Barcelona, va precipitar l'arribada de la dinastia castellana dels Trastàmara. Alfons el Magnànim, que tenia el castellà com a llengua materna, va provocar un canvi de model cultural. L'estreta relació que va mantenir-hi el poeta li hauria proporcionat el contacte amb els nous corrents literaris del Renaixement. Jordi de Sant Jordi, tanmateix, hauria pogut pertànyer al cenacle poètic format a l'entorn de la reina Margarida de Prades, un cenacle que va perpetuar la *fin'amor* trobadoresca. Els indicis aportats en aquest sentit per Riquer i Badia són, segons Radatz, prou convincents. Dels divuit poemes conservats, tretze són poemes d'amor adreçats a la reina Margarida de Prades. Cal dir, però, que sobre tots aquests aspectes i ha bibliografia recent que no es té en compte.

A l'apartat «*Razo: Das überlieferte Werk*» Radatz presenta les línies mestres de la poesia de Jordi de Sant Jordi i tot seguit fa una presentació sumària de cadascun dels poemes. El text català editat, provinent, com hem dit, del de l'edició d'Aniello Fratta, discrepa lleugerament del que van posar en circulació Martí de Riquer i Lola Badia. Pel que fa a la puntuació, hi ha força casos en què Fratta-Radatz opten pel punt i coma allí on Riquer i Badia fan servir la coma: és el cas de la *Cançó d'opòsits* (poema XV), on, al meu entendre, l'ús exclusiu de la coma és la solució prosòdica exigida per la retòrica i el contingut del poema. Les lliçons dissemblants en una i altra edició són prou nombroses. M'estalvio de fer-ne la llista i em limito

a deixar constància d'una possible relliscada de l'editor: a VI, 32 Radatz ha optat per *no-us fech* en comptes de la lliçó *no-ns fech* (Riquer i Badia), però a la seva traducció fa servir el pronom de primera persona i no pas el de segona: «schuf uns nicht alle gleich».

DAVID GUIXERAS

Obra completa Pere Torroella

ed. Francisco Rodríguez Risquete, 2 vols., Barcelona: Barcino, 2011, 394 i 458 pp.

Quan Francisco Rodríguez Risquete presentava l'edició de l'obra de Pere Torroella (c. 1420–c. 1492), va afirmar que havia dut a terme l'edició del llibre que havia volgut llegir i que, com que no existia, l'havia escrit. Definia, doncs, el seu treball com el resultat d'una realitat que necessitava ser posada al dia i divulgada com es mereixia i per fer-ho va manllevar una frase de Benjamin Disraeli, que afirmava que «quan necesito llegir un llibre, l'escric», en el que era una necessitat i un plaer alhora per l'editor, la necessitat d'escriure'l, el plaer de llegir-lo.

Certament, aquesta edició que tenim és el punt de partida

i alhora d'arribada d'una nova manera d'entendre la poesia catalana i castellana del segle xv. Es pot dir, com el mateix autor afegia, que es tracta d'una continuació de l'obra de Jaume Torró *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim*. Ambdues obres ofereixen una nova visió de la lírica que s'aparta de la concepció tradicional del poeta turmentat i aïllat, que escriu en el recolliment més absolut, allunyat de tot i de tothom. Totes dues aporten prou dades com per afirmar que la realitat de la lírica del xv és una altra, que era un producte cortesà i que era en aquest àmbit on no només es consumia, sinó que també es dictaven les modes i les lectures preceptives; en aquest darrer camp fou Pere Torroella un dels responsables d'imposar modes i lectures que tindrien grandíssima influència i llarga vigència.

L'edició que presenta Francisco Rodríguez Risquete s'ha d'aplaudir pel treball ingent que representa i l'enorme qualitat d'aquest, amb una quantitat d'informació extraordinària. Tot plegat permet dir, sense cap dubte, que és una obra de referència per a l'estudi no només de l'autor tractat, sinó de tota la poesia del període. El volum s'estructura en una introducció biogràfica i ecdòtica, un regest documental, l'edició de les obres de Torroella (poesia catalana, castellana, textos en prosa i les peces d'atribució dubtosa) i es clou amb els pertinents índexs.

És especialment d'admirar la biografia de l'autor, documentada, detallada, minuciosa fins a l'extrem, però sense que això la converteixi en un exercici d'erudició feixuga: més aviat en alguns punts es llegeix més com una novel·la que no pas una biografia històrica. Cal insistir, però, que les referències documentals

són constants i mostren un coneixement extraordinari dels arxius. Alguns dels elements que es poden destacar de la biografia de Torroella són la vida familiar: era el tercer de quatre germans d'una família de la noblesa baixempordanesa, a qui només li va quedar la possibilitat de forjar-se un futur com a soldat de fortuna. Ara bé, el pare s'havia preocupat de donar-li una bona educació i va fer que entrés a la cort, on fou servidor de diferents membres de la família reial de Joan de Navarra i va ascendir-hi progressivament. També és molt important el viatge a Itàlia al costat de Carles de Viana, on va entrar en contacte amb un món literari de gran transcendència per a la història de la literatura. Les vicissituds del seu casament, les accions que va dur a terme durant la Guerra Civil... són altres punts que novel·len aquesta vida de Torroella, així com molts altres detalls que perfilen una biografia molt completa de l'autor.

LA PARAULA, LA CARN I EL PENSAMENT MEDIEVAL

El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluç i Eiximenis: estudis ICREA sobre vernacularització = Knowledge and Vernacular Languages in the Age of Lluç and Eiximenis: ICREA Studies on Vernacularization, ed. A. Alberni, L. Badia, L. Cifuentes, A. Fidora, Barcelona: PAM, 2012.

Duilio Caocci, Rita Fresu, Patrizia Serra i Lorenzo Tanzini, *La parola utile. Saggi sul discorso morale nel Medioevo*, Roma: Carocci, 2012.

Il corpo impuro e le sue rappresentazioni nelle letterature medievali, ed. F. Mosetti Casaretto, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2012.

L'estudi ecdòtic és exhaustiu, ja que no només s'analitza la transmissió de la poesia de Torroella, molt complexa, cosa que indica que fou un poeta valorat i que va marcar tendència en els seus contemporanis, sinó que també es va més enllà i s'estudien molts dels cançoners on estan incloses aquestes poesies. El resultat ofereix noves llums sobre algun dels testimonis i sobretot ofereix un punt de partida indispensable per a qualsevol estudiós que es disposi a treballar sobre la poesia catalana i castellana de la tardor de l'Edat Mitjana. Cal remarcar que l'editor ha estat excepcionalment curós en analitzar tots els testimonis i que ha ampliat el catàleg de manuscrits on es transmet l'obra de Torroella, amb testimonis inèdits fins a dia d'avui.

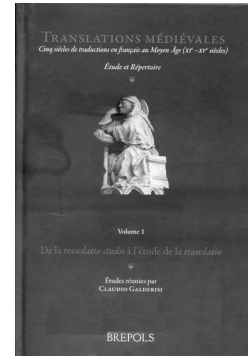
Finalment, ens trobem amb l'edició dels textos, la poesia catalana i castellana, amb un volum d'obra conservada prou considerable respecte als estàndards medievals i que és una mostra de la importància del poeta, com ja s'ha apuntat. Hi destaquen el primer sonet escrit en català (*Pus no us desment ignorança l'entendre*), en el que és una clara mostra de la influència italiana; també sobresurt en castellà el famós *Maldecir de Mujeres*, una peça misògina amb una extensa transmissió i influència. De l'obra poètica en aquesta edició sorprèn positivament la profusió de les anotacions, fins al mínim detall; destaca també la tria de variants (així com el complet aparat crític). El resultat és que els lectors actuals podem llegir les obres de Pere Torroella amb un context i un text talment com si fóssim lectors contemporanis a l'autor i ens adonem, ja no només de la dependència que mostra amb la poesia d'Ausiàs March, sinó també de les influències pròpies de

la lírica del segle xv i sobretot de la nova manera de veure la lírica que va suposar la influència italiana, fruit de les campanyes del Magnànim. Pere Torroella va ser vist com un poeta important pels seus contemporanis, de prestigi i digne de ser imitat, tal i com es pot apreciar a les notes, que són fruit del coneixement de l'editor de tota la poesia catalana i castellana de l'època. La conclusió final que se'n pot treure és que Torroella no només va ser un bon lector de March, sinó que a través seu se'l va començar a llegir com un clàssic, com al gran poeta de l'amor, i fou la lectura de Torroella la que va passar al Renaixement hispànic, una lectura que va arribar ben bé fins el Romanticisme.

Pere Bach i Rita fou l'editor de Pere Torroella del segle xx. Aquest nou treball sobre l'autor de la Bisbal d'Empordà de Francisco Rodríguez Risquete situa el poeta en la seva època i ens el descobreix com el gran personatge de la lírica del segle xv, que va marcar la lectura d'Ausiàs March, en una edició pròpia del segle xxi. Aquest volum serà una referència inexcusable en els estudis filològics, no només aquells dedicats a Pere Torroella sinó com a visió general de la poesia postausiasmarquina. És un volum, modèlic per la feina ben feta, el rigor científic i la prosa amena, que representa un punt d'arribada per a la lectura de Pere Torroella i la lírica catalana i castellana del segle xv, però també sens dubte un punt de partida per a nous estudis. Ha resultat, doncs, que l'autor no ha escrit un llibre perquè ell el volgués llegir, sinó un llibre que s'ha de llegir.

ENRIC BASSEGODA

Translations médiévales: cinq siècles de traduction en français au Moyen Âge (XIe–XVe siècles)

dir. Claudio Galderisi i Vladimir Agrigoroaei, 3 vols., Turnhout: Brepols, 2011, 616 + 1559 pp.

Aquesta és una obra en dues parts i tres toms d'un total de gairebé 2.000 pàgines. Claudio Galderisi, director del projecte Transmédie i curador de l'obra (amb la col·laboració de V. Agrigoroaei), resumeix així l'essència d'aquesta empresa editorial: «Transmédie est un corpus bibliographique et analytique des traductions dans les langues gallo-romanes qui propose à travers son répertoire, ses trois annexes, ses dix index et son volume d'éclairages critiques une histoire des pratiques et des théories de la traduction» (Galderisi, «Accessus au corpus Transmédie», II, 1, 41). En efecte, encara que el títol de l'obra només esmenti el francès, Transmédie inclou també les traduccions a l'occità.

A més d'un «Préface» de Michel Zink i una introducció intitulada «La Belle captive ou les âges de papier» de Galderisi, el primer volum (*De la translatio studii à l'étude de la translatio*) reuneix dinou estudis encarregats a catorze especialistes. Els

dos toms que componen el segon volum (*Le Corpus Transmédie: Répertoire, «purgatoire», «enfer» et «limbes»*), són fruit de la col·laboració d'un equip internacional d'investigadors i contenen més de mil fitxes que classifiquen a l'entorn de tres mil traduccions al francès i a l'occità medievals a partir de més de mil fonts conservades en gairebé nou mil manuscrits i tres-cents incunables. Les fitxes estan classificades segons la llengua de la font: grec (2, 1), llatí clàssic i llatí medieval (2, 1 i 2, 2), llengües romàniques (2, 2), alemany (2, 2), hebreu i àrab (2, 2).

Al final del corpus trobem quatre apartats amb materials no encasellats en cap de les categories lingüístiques. L'apartat «Catastrophe et supercheries» (2, 2: 1267–96) és sobre falsos, adaptacions o contrafaccions. Per entendre millor el contingut d'aquest capítol cal llegir la «Introduction: *Catastrophes, falsifications ou artificis?*» de Jean-Jacques Vincensini (2, 2: 1267–78), que es pot acompanyar de l'article de Giovanni Borriero, «Le 'topos du livre-source' entre supercherie et catastrophe» (1, 397–431). Els apartats «Purgatoire», «Enfer» i «Limbes» recullen les obres que, per raons diferents, es consideren inclassificables. Malgrat l'esforç d'exhausivitat queden zones grises, desesperades o de suspensió del judici. És de lloar la decisió de Galderisi d'intentar racionalitzar el magma d'obres que quedava exclòs de l'estat de la qüestió que dibuixa el segon volum de l'obra. Una elaborada sèrie d'índexs conclou el repertori: índex dels *textes source*, dels autors, de les traduccions, dels manuscrits i de les paraules clau. Tot plegat, es tracta d'un treball de recerca d'abast i riquesa sense precedents. S'ha de recordar, a

més, que Transmédie és *work in progress*. El volum 2 és la versió en paper d'una base de dades en línia, TransmédieDB, que serà consultable el 2014. Un cop acabada, aquesta base de dades serà un punt de referència obligat per a tot investigador interessat en la traducció medieval, sigui des d'un punt de vista literari, lingüístic o històric.

Tots els assaigs del primer volum són rics d'interès i d'informació. L'estructura del volum és tripartida. Després d'una primera part intitulada *Modèles culturels médiévaux*, que versa sobre aspectes històrics, polítics i antropològics de la *translatio*, se succeeixen, respectivament, les *Perspectives esthétiques*, on els autors tracten les relacions entre traducció i literatura (vegi's, per exemple, el treball de Silvère Ménégaldó sobre el paper de la traducció en la gènesi del *roman*: la perífrasi *mettre en roman* significa abans que res 'traduir a la llengua vernacle', és a dir, al francès), i els *Approches linguistiques*, l'última secció del llibre, destinada a la reflexió lingüística. Alguns d'aquests estudis són de notable importància. A la primera part, assenyalem l'article de Pierre Nobel sobre «La traduction biblique» (207–23): un lúcid treball sobre l'evolució de les traduccions bíbliques amb consideracions molt interessants sobre la influència d'aquestes traduccions en la història de la llengua literària a França. «Les acteurs de la traduction» de Sylvie Lefèvre (147–206) és un extens article que, gràcies als coneixements de l'autora, dona una reflexió de síntesi sobre les parts implicades en el procés de traducció: des del mecenes fins al traductor, passant pels realitzadors de llibre com a tal. A la segona part, l'estudi de Claude Buridant, «Esquisse d'une traductologie au

Moyen Âge» (325–81), reprèn el seu fonamental article de 1983 («*Translatio medievalis*. Théorie et pratique de la traduction médiévale»), posant-ne al dia algunes de les reflexions i la bibliografia, sobretot francesa. «L'auto-traduction», escrit per Anna Maria Babbi (383–95), és un dels poquíssims treballs existents sobre el tema de l'autotraducció a l'Edat Mitjana. A l'última part del volum, trobem «La Seconde main», on Sarah Kay mostra com a l'Edat Mitjana les fronteres entre llengües romàniques sovint semblen difuminar-se, fins al punt de qüestionar i repensar la mateixa noció de traducció. A «Les Néologismes», Frédéric Duval es dedica a l'estudi de la (tensa) relació entre llatí i llengües romàniques a partir d'un reflexió alhora teòrica i fundada en l'experiència editorial sobre neologismes, préstecs i neoformacions.

Les estadístiques annexes a l'última contribució del primer volum (Cinzia Pignatelli, «Distribution géo-linguistique des traductions et de leurs manuscrits») ens permeten algunes consideracions generals. En primer lloc, el llatí és la llengua-font de la immensa majoria de les traduccions catalogades: de fet, només menys del deu per cent de les fonts documentades no són en una llengua clàssica (llatí o grec). Cal afegir que, de les gairebé nou-cents fitxes d'obres traduïdes del llatí, només una seixantena documenten traduccions fetes a partir del llatí clàssic: la resta de les traduccions ve del llatí medieval. En segon lloc, si bé és cert que la majoria dels textos són religiosos, tanmateix les traduccions documentades també mostren una destacada inclinació per obres d'història i en particular d'història antiga (Troia i l'imperi romà).

Translations médiévales intenta elaborar una tipologia de la traducció. Per això els curadors de l'obra han encunyat una sèrie d'etiquetes necessàries per a compilar la sofisticada i indispensable maquinària final dels índexs. El camp d'investigació s'obre a una gran varietat de textos que va des de la traducció literal fins a qualsevol text que depengui d'una o més fonts escrites en una llengua diferent. Aquest és un dels valors del treball ressenyat. D'altra banda, una obra de les dimensions i de l'abast de *Translations médiévales* no pot no tenir mancances. Per exemple, malgrat els riquíssims índexs, falta un adequat sistema de referències internes entre els estudis del volum primer i les fitxes recollides en els dos toms del volum segon: això fa que sigui molt laboriós trobar a les fitxes les obres comentades als estudis, i viceversa.

En conclusió, *Translations médiévales* és un exemple eloqüent dels beneficis de la recerca en equip. També és un monument a la centralitat de la *translatio* en la cultura medieval. El motor de cerca de la base de dades, accessible en línia a partir de 2014, serà un instrument de referència per a la recerca sobre obres, autors, ambients de producció i difusió en el sentit indicat per Lefèvre (I, 147–06). També hauria d'afavorir la recerca lingüística gràcies a la possibilitat de fer cerques sobre distribució de les traduccions en el temps (diacronia) i en l'espai (diatopia) (Pignatelli, I, 547–81). Finalment, la base de dades ben segur que obrirà nous camps de recerca. En aquest sentit, el mateix Galderisi indica el camí: la importància d'Anglaterra, subratllada repetidament, i el paper clau dels territoris d'ultramar, com tam-

bé Flandes, Itàlia i Catalunya, demostren l'existència d'una dimensió transnacional de la cultura i la llengua franceses.

SIMONE VENTURA

Histoire de la poésie provençale **Claude Fauriel**

**ed. Udo Schöning, 3 vols.,
París: Classiques Garnier,
2011, LXXIII + 550, 454 i 518
pp.**

L'any 1846 Classiques Garnier publicava de manera pòstuma la *Histoire de la poésie provençale* de Charles-Claude Fauriel (1772–1844), autor de treballs de natura tan diversa com la traducció de l'alemany de *La Parthénide* de Jens Baggesen (1810), els *Chants populaires de la Grèce moderne* (1824–25) o la *Histoire de la Gaule méridionale sous la domination des conquérants germaniques* (1836). Des de 1830, Fauriel havia ocupat a la Sorbona la primera càtedra de Literatura Estrangera en una universitat francesa, i des d'aquesta tribuna va dur a terme una tasca importantíssima de difusió dels estudis d'història de la literatura francesa i, en particular, de la producció lírica occitana, convertint-se en el primer

comparativista francès. Els volums que aquí es ressenyen van ser el primer fruit publicat de la seva tasca docent a la Sorbona, seguits de dos toms sobre Dante apareguts el 1854.

Gràcies als seus coneixements d'història, lingüística i literatura, el llegat acadèmic del professor Fauriel va adquirir un pes i una amplitud que el van convertir en precursor de molts camps de recerca i que li haurien d'haver assegurat un lloc d'honor entre els grans estudiosos de l'època, pares de la filologia moderna, com Charles Léonard Sismondi, François Just Marie Raynouard o el nostre Manuel Milà i Fontanals. Els seus treballs, tan valorats pels contemporanis, no van aconseguir, però, crear escola i la consideració per aquest mestre més aviat s'ha anat esmoreint o carregant de judicis negatius. A casa nostra, l'any 1861, la *Sàtira provençal* de Coll i Vehí ja tenia en compte l'estudi de Fauriel, però avui dia només en alguna edició de peces trobadoresques i de manera molt escadussera hi podem trobar referències a aquest gran estudiós francès.

Aquest és un dels motius principals que han impulsat aquesta reedició en facsímil que Classiques Garnier va presentar l'any 2011 a cura d'Udo Schöning, acompanyada d'una introducció que presenta la trajectòria intel·lectual de Fauriel, situada en les coordenades de la seva època i en revaloritza el paper de pioner dels estudis de cultura occitana alhora que descriu l'abast del seu interès per aquest àmbit de recerca i en ressegueix tant les fonts com la recepció. La breu bibliografia que segueix recull les obres citades a l'estudi introductori, de manera que inclou els treballs de Fauriel i sobre Fauriel, així com una petita

selecció d'estudis que van seguir la seva petja en alguns dels temes de què es va ocupar.

Dividida en tres volums, la *Histoire de la poésie provençale* contempla des dels aspectes més generals de l'evolució de la poesia en provençal, com poden ser els orígens de la llengua, aspectes gramaticals o la irradiació de la seva influència en d'altres literatures europees, fins a aspectes particulars, sobretot de caire històric i literari. Dins de l'abast de l'obra s'hi inclouen interessos que van molt més enllà de la lírica dels trobadors que semblaria el tema central, si no únic, a jutjar pel títol: Fauriel dedica nombroses pàgines no només a la narrativa en vers i a l'èpica sinó també a les connexions de la cultura occitana amb les tradicions veïnes, tot plegat encapçalat per un estudi de la influència grega sobre la literatura occitana i sobre el *Waltharius*. En aquest sentit, l'obra testimonia el moment d'entusiasme per la lluita independentista que es vivia a Grècia després del llarg període de domini i aïllament europeu al qual van ser sotmesos pels turcs, que va contribuir a una renovació política i cultural de l'estat. Un entusiasme que el 1842 l'havia dut a escriure també l'esmentat *Chants populaires de la Grèce moderne, recueillis et publiés avec une traduction française, des éclaircissements et des notes*, posteriorment traduït a l'alemany i a l'anglès.

El curador del volum defineix molt bé la condició de la història i la metodologia de Fauriel quan afirma que «en tant qu'historien, savait que son objet était un tout culturel, dont il choisissait des aspects (individuels, sociaux, linguistiques, littéraires, politiques, etc.) pour les analyser en détail. Il cherchait à expliquer les résultats de cette analyse en

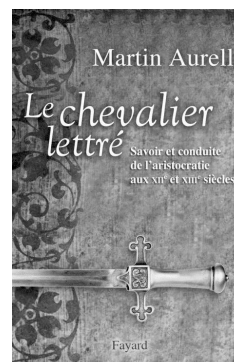
tenant compte de leur contexte respectif dans l'ensemble culturel. De cette manière, les faits de l'histoire littéraire étaient considérés comme les produits de leurs conditions intrinsèques et extrinsèques d'existence, appartenant à un certain contexte culturel, à côté duquel, ou derrière lequel, s'ouvraient d'autres contextes» (LXX). Tot i l'aparença eclèctica del seu treball, no es tracta en absolut d'un calaix de sastre sinó més aviat dels fruits d'uns interessos gairebé enciclopèdics que es concreten en capítols —originàriament lliçons— que configuren els diferents nusos d'un teixit dens i ric, on la literatura i la cultura occitana es presenten com un nucli central. L'obra de Fauriel s'alça com un dels referents en la valoració històrica, lingüística i literària d'aquesta cultura, superada segurament en molts aspectes parcials per estudis posteriors, però difícil d'igualar en ambició i abast general.

Més enllà del seu indubtable interès des del punt de vista de la història de la filologia i del seu valor pioner, cal remarcar com n'és de suggestiu el panorama que dibuixen aquests volums, molt més ampli, complet i ric que la majoria dels manuals actuals a l'ús. Davant d'un volum actual intítulat *Història de la literatura occitana*, podem estar gairebé segurs que estarà majoritàriament dedicat als trobadors, i encara només a aquells del segle XII. Contràriament, un panorama vast com el de Fauriel posa en evidència que la visió que ofereixen els estudis literaris limitats per tradicions lingüístiques, en separar la història de la literatura, la cultura de la lingüística o efectuar qualsevol altra divisió arbitrària, presentada com una veritat i no una convenció necessària per poder manejar els

estudis és una visió reduccionista que empobreix i fins i tot pot falsejar la interpretació. Cal retre homenatge, doncs, a aquest pioner i valorar la seva figura històricament, sense anacronismes, perquè com diu Schöning: «Fauriel fut un des premiers, sinon le premier historien des civilisations, inventeur à la fois de l'object et de la méthode, mais en outre... il était philologue» (LI). I, finalment, constatar que els medievalistes actuals encara poden rebre algun ensenyament d'aquest conjunt de lliçons d'un gran mestre.

MARIONA VIÑOLAS

Le chevalier lettré. Savoir et conduite de l'aristocratie aux XIIe et XIIIe siècles
Martin Aurell

París: Fayard, 2011, 539 pp.

Quan Eduard I d'Anglaterra el 1279 va cridar tots els senyors feudals a presentar garanties escrites sobre els seus drets i dominis (segons l'ordenança reial *Quo warranto*), la resposta del seu enemic, el comte Jean de Warenne, no es va fer esperar: com a aval dels drets de propietat sobre les seves terres va mostrar la seva espasa i va exclamar:

«Messires, voici ma charte!», és a dir 'aquest és el meu document!'. Martí Aurell interpreta el gest del comte com una mostra de «la superbe des descendants des conquérants normands d'Angleterre» (8), però no deixa de ser lícit preguntar-se fins a quin punt hi ha ressons de l'aversi, o si més no l'ambivalència, per les lletres —i per extensió pel poder legal dels documents escrits— que els estudiosos han atribuït sovint categòricament a la noblesa. El fil que resseguirà Aurell, per contra, serà precisament el dels indicis de la compatibilitat entre l'aristocràcia guerrera i el gust pel conreu de les lletres, és a dir el naixement del cavaller lletrat que anuncia al títol del seu estudi.

Per tal d'entendre l'evolució de la figura dels cavallers i de la noció de cavalleria que es produeix als segles XII i XIII, Martí Aurell es proposa d'explorar la dicotomia entre els deures cavallerescos i la vida cortesana, que responen a dos codis menys conciliables d'entrada del que ens fa suposar de vegades la ficció literària. És més, Aurell proposa que van ser precisament aquestes ficcions literàries, obra de clergues, que van tenir un paper fonamental a l'hora de formar la noblesa i modificar-ne la ideologia i el comportament. Cal tenir present, en aquest sentit, que més enllà de la realitat que la cavalleria representava per a aquells que havien estat adobats cavallers, en aquesta època es basteix un ideal cavalleresc, al qual aspirava la noblesa i també per extensió els aspirants a la noblesa. Tot això anava lligat a una decidida voluntat dels cercles eclesiàstics, i especialment els ordes mendicants, d'educar els laics i crear un patró de comportament que anava força més enllà de la mera catequizació. Així, l'anomenat renaixement del segle XII, moment de renovació cultural, de

creació de les primeres universitats, d'un increment en la circulació de material literari i, per tant, de còpia i difusió de manuscrits és per Aurell un factor de primer ordre per entendre el canvi en la figura del cavaller ideal. Cal recordar que tant l'escriptura com la lectura en aquells moments deixaven de ser de domini exclusiu d'uns pocs clergues privilegiats als entorns cortesans o eclesiàstics, sinó que s'està difonent entre els laics, sobretot l'estament aristocràtic.

El discurs d'Aurell entorn de les figures del cavaller i del clergue fa evident com són de properes en un sentit antropològic i cultural des del moment que les famílies nobles enviaven a la guerra els fills grans, reservant els petits per a l'estudi. No és d'estranyar, doncs, que a l'entorn del 1200 tres quartes parts dels mestres parisencs pertanyien a la noblesa: l'assimilació que proposa Aurell entre clergues i cavallers en qüestions acadèmiques era també una realitat

sociològica. Una part important del seu discurs se centra en el factor que apuntàvem més amunt: el paper de la literatura en la formació dels cavallers de l'època. Paral·lelament a l'aprenentatge més escolàstic, o millor dit *a posteriori*, els cavallers van començar a interpretar la seva vida en funció d'unes noves lectures, d'uns manuals que esbossaven un nou ideal representat pels herois de la Taula Rodona, Lancelot del Lac i tot l'imaginari creat per Chrétien de Troyes. Segons Aurell (com ja havia apuntat Benton), les generacions vinculades a aquest nou estereotip cavalleresc experimenten canvis no només en la seva formació, sinó també en un trencament de la barrera que dividia els espais de saber vinculats amb el clergat, i aquells espais de poder i violència que representaven els cavallers. Destaca en aquest sentit el cas de Philippe de Harvengt, de finals del segle XII, que en una carta s'atreveix a fer una defensa dels *milites litterati* contra els *idiotae presbyteri*, una formulació inimaginable cent anys abans i que demostra que ja s'estava produint un canvi i, fins i tot, una inversió dels rols adquirits al llarg dels segles previs.

Aurell examina d'una en una les qüestions generals, de base, que serveixen per explicar com es va produir aquest canvi, com ara la situació prèvia a aquest accés de l'estament cavalleresc al saber, de quin nombre de cavallers estem parlant, i en quina mesura aquesta alfabetització o, fins i tot, saviesa, havia arrelat en aquest estrat social. En altres passatges, en canvi, detalla de manera molt fina quines circumstàncies particulars es donaven en diversos punts de l'Europa Occidental, sobretot a Anglaterra i Itàlia, on hi havia els nuclis urbans on l'ensenyament per als

LITERATURA ROMÀNICA MEDIÉVAL

Literatura europea dels orígens. Introducció a la literatura romànica medieval, ed. J. Cerdà, Barcelona: UOC, 2012.

Peter T. Ricketts, *Connaissance de la littérature occitane: Matfre Ermengaud (1246–1322) et le «Breviari d'amor»*, Perpinyà: Université, 2012.

La tradizione della lirica nel Medioevo romanzo. Problemi di filologia formale. Atti del convegno internazionale (Firenze-Siena, 12-14 novembre 2009), ed. L. Leonardi, Florència: Galluzzo, 2011.

Furio Brugnolo i Roberta Capelli, *Profilo delle letterature romanze medievali*, Roma: Carocci, 2011.

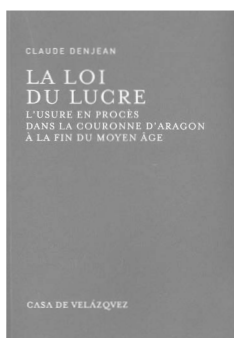
laics era més important que el destinat als clergues. L'augment en la formació dels laics va esperonar de manera molt directa l'increment en la producció literària, per la qual cosa entre els segles XII i XIII van experimentar un creixement exponencial les cròniques, els *romans* o els tractats atribuïts a autors laics. En aquest panorama de cultura laica emergent, les corts hi juguen un paper molt important com a centres de creació i circulació literària, on la noblesa fomenta la producció artística i cultural — no sense obtenir-ne un benefici propi. Aurell evoca sovint al seu discurs uns personatges centrals en aquesta activitat literària: els trobadors i els joglars. Les figures de diversos trobadors, als quals atribueix una extracció social molt àmplia, des del clergat fins la burgesia i la noblesa, passant per algun *miles* lletrat, o *chevalier lettré*, li serveixen per il·lustrar alguns punts del seu argument. També les *trobairitz* contribueixen a analitzar l'adquisició del saber i l'alfabetització de la dona, però en aquest cas la situació que il·lustren les dones que componen poesia trobadoresca és molt diferent: identificades majoritàriament com a membres de la noblesa, o fins i tot de l'alta noblesa, suggereixen que és en aquest cercle on se situaven les dones lletrades.

La prosa assagística, densa però de lectura amena, de Martí Aurell dibuixa amb generositat de detalls l'evolució de l'adquisició del saber al pas dels segles XII i XIII, quan el sistema cultural es capgira per la introducció de la cavalleria en el món de la saviesa i de la lectura: una lectura en veu baixa, per pur plaer, que deixa de vincular-se als lectors i les finalitats pròpies món eclesiàstic. El lector s'immergeix completament en la reconstrucció de

l'univers cavalleresc i cortès en un moment que l'autor defineix com una autèntica revolució mental, assimilable a un signe de modernitat prematura.

MARIONA VIÑOLAS

La loi du lucre. L'usure en progrès dans la couronne d'Aragon à la fin du Moyen Âge
Claude Denjean

Madrid: Casa de Velázquez, (Bibliothèque de la Casa de Velázquez, 52), 2011, 532 pp.

«C'est en lisant les actes notariés conservés à l'Arxiu Històric Comarcal de Puigcerdà, c'est dans les montagnes de Cerdagne que les questions auxquelles j'essaie de répondre ici se sont posées», escriu Claude Denjean, mestre de conferències en història medieval a la Universitat de Tolosa–Le Mirail. Aquest *ici* és un volum de 532 pàgines atapeïdes de lletra. L'examen de les actes notariais de Puigcerdà és el punt de partida d'una recerca molt més àmplia que demostra que, al llarg dels segles XII i XIII, la xarxa de solidaritat entre jueus i cristians a la Corona d'Aragó va ser gairebé tan ferma com la que van teixir els jueus dins la seva pròpia comunitat.

L'any 1297 la Cancelleria del rei Jaume II d'Aragó va engegar

una investigació contra els usurers. L'interès particular del papa Bonifaci VIII, el clamor popular i el desenvolupament de l'administració judicial van confluïr en un interès comú: corregir les taxes d'interès excessives. Els testimonis i els acusats d'aquests processos omplen els forats de les altres fonts i descriuen enenquadrades pràctiques desacomplexades. Als segles XIII i XIV es van modificar les relacions entre les elits urbanes cristianes i jueves, d'una banda, i el poder real, de l'altra, gràcies a una redefinició de la usura que va marcar les identitats cristianes i jueves. L'estudi de Denjean se situa dins una tradició de ciència històrica que prescindeix dels apriorismes religiosos. L'obra que ressenyem és hereva del llibre fundacional *Shylock reconsidered* (1990), de Joseph Shatzmiller, a l'hora de cridar l'atenció sobre la confiança interreligiosa i la complexitat de les relacions entre jueus i cristians a la baixa Edat Mitjana.

El primer capítol es titula «Dénoncer l'usure. La Chancellerie contre les usuriers» (9–98). Hi llegim que l'ofensiva administrativa que estudia Denjean va ser la més important del segle XIII i va inquietar enormement les elits urbanes, que veien perillar els seus privilegis tocant a la reglamentació dels conflictes i havien d'encaixar, per imposició reial, la solució de la «composition collective», un pagament comparable al tribut. La documentació és rica i homogènia: no estableix cap mena de distinció entre jueus i cristians i no separa tampoc la usura dels altres casos promoguts per la Cancelleria reial.

«Récits d'usure» (99–11) i «Le lieu des crimes. L'administration royale de la couronne d'Aragon et les échanges vers 1297» (113–52) són els títols dels capítols 2

i 3, respectivament. Els informes analitzats per Denjean ens acosten, d'una banda, als mecanismes econòmics del crèdit practicat a la Corona d'Aragó i, de l'altra, a les estratègies argumentatives dels advocats i dels jutges dels prestadors que van ser processats arran de les investigacions de 1297, en el context d'una política reial que perseguia amb voracitat els crèdits fraudulents. Els homes de negocis gaudeixen de bona reputació en línies generals, tant a les ciutats com a les petites viles del món rural. La manera d'utilitzar el crèdit és el matís que pot fer trontollar aquesta confiança: la usura és, com la reputació, bona o dolenta. Al segle XIV, amb l'aparició dels censals i els violaris, les diverses formes de crèdit es van poder distingir més nítidament.

En el capítol 4, titulat «Au pays de l'usure légale? Droit et contrôle du crédit dans la couronne d'Aragon» (153–81), Denjean examina el context jurídic, institucional i polític que permet entendre el desenvolupament de les investigacions i dels processos. D'ençà de 1228, en temps de Jaume I, existia una llei «actualisant l'encadrement du crédit et distinguant concrètement le licite de l'illicite» (169). És entre 1228 i 1241 que s'elabora la legislació a la qual es referiran els contractes notariais i els processos al llarg d'un segle i mig. El terme usura no té necessàriament connotacions negatives: ho han demostrat historiadors del crèdit de la categoria de Jacques Le Goff i Joseph Shatzmiller. Els estudis sobre els autors franciscans han obert una nova via de recerca per poder definir amb més exactitud les *usuras* i les *baratas* condemnades. Denjean formula la hipòtesi que les usures jueves representen una categoria no pas ètnica de la usura,

sinó més aviat temàtica i qualitativa. Així, «jueu» no significa 'de llinatge jueu', sinó «cauteleux, frauduleux, destructeur pour la société chrétienne» (180).

En el cinquè capítol, «Une suspicion généralisée sur les contrats» (183–19), i en el sisè, «Le fils de l'usurier» (221–50) s'insisteix en la importància de la fama pública a l'hora d'activar els interrogatoris, rellevància que no li dona, tanmateix, cap mena de valor provatori. Denjean es refereix abastament al procés, significatiu i simbòlic, d'Isach Biona, jueu, que acusa de pràctiques usureres el cristià Guillem Franchea. Ens trobem en l'òrbita de l'anti-Shylock.

L'extens capítol setè, titulat «L'usure, les usures et les usuriers» (251–39), du una classificació en tres categories dels usurers que van ser denunciats a la Corona d'Aragó a començament del segle XIV: 1) els qui, simplement deshonestos, deixen de comptabilitzar els reemborsaments, segons els seus deutors convertits en acusadors; 2) els qui juguen amb el temps i els preus i veuen en el *mutuum* la manera més còmoda de fer negoci; 3) els qui no deixen mai d'«exercere baratas et recipe usuras et turpia lucra» (309), especuladors que s'enriqueixen gràcies a la circulació ràpida del diner. L'eradicació de les usures s'havia de produir sense retallar la fluïdesa d'un crèdit necessari per als pagesos, els mercaders o els nobles.

En el capítol 8, «La justice des usures» (341–65), Denjean es demana què va representar la qüestió de les usures de 1297 als ulls de les categories socials interessades. Atès que, a finals del segle XIII, l'endeutament no era encara un problema urgent a la Corona d'Aragó, aquesta política hauria bloquejat la moder-

nització econòmica i social? Els consellers de Barcelona que van intentar impedir les enquestes s'erigien en defensors de les llibertats i dels costums de la ciutat? Són preguntes difícils de respondre categòricament.

El darrer capítol, «Les juifs, les usures et le royaume. La construction d'un corps politique par l'éthique» (367–424), recorda que, segons la historiografia tradicional del crèdit jueu, els jueus es van consagrar a la usura perquè la prohibició havia allunyat els cristians d'aquestes activitats. Les conseqüències del Concili Laterà IV haurien estat un moviment mecànic d'exclusió. El dossier dels Processos en Quart estudiats per Denjean, així com els nombrosos textos teòrics contemporanis, fan pensar, en canvi, que la usura era principalment cristiana. A finals del segle XIV, quan s'estableix un sistema fiscal regular, els discursos a les Corts d'Aragó mostren que el debat «est désormais posé en général. Il faut savoir si les juifs dépendent seulement du roi ou bien des municipes pour les questions fiscales; la réponse

TROBADORS

Pero Garcia Bungalés, *Canzoniere. Poesie d'amore, d'amico e di scherno*, ed. S. Marcenaro, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2012.

Vicenç Beltran, *La creación de una lengua poética: los trovadores entre oralidad y escritura*, Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2011.

Marco Grimaldi, *Allegoria in versi. Un'idea della poesia dei trovatori*, Bolonya: Il Mulino, 2012.

Hedzer Uulders, *Salutz e amors: la lettre d'amour dans la poésie des troubadours*, Lovaina: Peeters, 2011.

donnée diffère selon les situations locales» (393).

L'estudi exhaustiu de Denjean es tanca amb una quinzena de pàgines de conclusió (425-40) que complementen perfectament els paràgrafs de recapitulació que hi ha al final de cada capítol. Tot seguit trobem una colla d'apartats suplementaris de gran utilitat per a la consulta puntual de l'obra: una cronologia i una genealogia de la Corona d'Aragó als segles XIII i XIV; les fonts primàries i la bibliografia; resums en francès, castellà i anglès; un glosari; una taula de mapes i figures; una taula de gràfiques i, finalment, un índex de noms propis i conceptes.

DAVID GUIXERAS

El llibre de la pesta Coral Cuadrada

**Barcelona: Rafael Dalmau,
2012, 303 pp.**

Coral Cuadrada, professora d'historiografia i història de les dones (medieval i moderna) a la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, ofereix una obra de gran envergadura, amb una anàlisi minuciosa i a bastament enriquida amb documentació, sobre un dels fenòmens més estudiats i que més estralls va

causar en la societat medieval. El treball destaca per l'estil amè, l'estructura clara, i la gran riquesa i varietat del contingut. El capítol «D'antuvi» analitza la situació social i econòmica en què es gestà la pesta; «Vida i malaltia» repassa les malalties més freqüents en aquella època i l'esperança de vida per grups d'edat; «La medicina» dona les claus per entendre l'evolució i comportament d'aquesta epidèmia, tot detallant els recursos, les teràpies, la formació i la cultura mèdica del moment, així com el paper de les universitats, de les creences populars i, finalment, les vies de corrupció i contagi; «La mort negra» estudia a fons el naixement, causes i difusió de la malaltia, així com la simptomatologia, el contagi, l'eradicació i les teràpies, amb un apartat sobre cronologia i casos particulars, com es la pesta al Camp de Tarragona; «Les reaccions de la gent» exposa l'abast social, psicològic, intel·lectual i espiritual de la pesta, de manera que permet entendre l'aparició de la persecució de la bruixeria, l'antisemitisme, etc.; «La intervenció pública» detalla alguns aspectes ja mencionats, com és el del paper dels hospitals i dels metges, del tipus de controls sanitaris, i de les condicions d'higiene domèstica, del subministrament d'aigua, etc; «Món vell, món nou» ressegueix l'abast i conseqüències de l'epidèmia a nivell geogràfic, científic i intel·lectual; per acabar, «I tant mateix...» d'una banda exposa que la pesta va acabar formant part del paisatge comú i de l'altra en mostra la pervivència en ple segle XX (com és el cas de la pesta d'Orà), així com la d'altres plagues que afecten la societat. El treball es clou amb una bibliografia i un índex analític de noms i de llocs, de gran utilitat per a la consulta.

Durant aquest llarg recorregut, Cuadrada rebut tòpics tan arrelats com ara que la pesta afectà tothom per igual, pobres i rics (evidentment els primers, en situació més precària, la van patir més), i assenyala incongruències dels discursos sobre la pesta, per exemple, que els mateixos elements que permeten parlar de declivi s'han d'utilitzar per a parlar de progrés (la pesta va provocar crisi, però en va causar també l'excés de població). Així mateix, la pesta no s'origina només per uns factors aïllats, sinó que hi intervenen un conjunt d'elements (econòmics, demogràfics, geogràfics, climatològics, d'higiene, d'actitud, etc.), el desequilibri dels quals faciliten la disseminació d'aquesta i altres epidèmies. Perquè la pesta convivís amb el tifus, la malària, la disenteria, la verola, la lepra, la tuberculosi, la sífilis, junt amb malalties de pell, vista i oïda. Un altre aspecte sobre el qual l'autora insisteix i fa llum és el del suposat obscurantisme medieval pel que fa a la medicina: destaca que existia una cultura del remei, l'alquímia i la màgia, i que els apotecaris, barbers i practicants sense llicència exercien la medicina al costat de metges i cirurgians. A la vegada, des de les universitats (per bé que amb les teories mèdiques antigues de Galè i d'Hipòcrates) es donà impuls a la medicina, sobretot després de la propagació de la pesta. Contemporàniament es divulguen guies practicocientífiques, i a la Corona d'Aragó es prohibeix l'exercici de la medicina sense titulació. D'altra banda, tot i la creença que la malaltia és un càstig diví, existia la certesa que la falta d'higiene afavoria la propagació de la pesta.

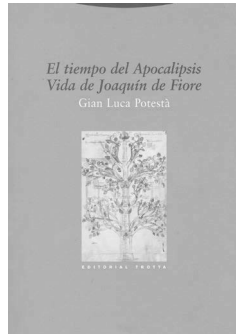
L'apartat de «La mort negra» sorprèn especialment pel grau de detalls que conté: situa

el naixement de la pesta a la zona circumscrita pel Tigris i l'Eufrates, i esmenta deu focus concrets coneguts i com a conclusió assenyala que les condicions climàtiques són un aspecte secundari per a la propagació de la pesta. Indica detalls històrics com el fet que ja Avicenna relacionava els brots de pesta amb la puñlulació excessiva de rates a la ciutat. Finalment, en l'anàlisi de l'abast psicològic de la pesta destaca l'extrema facilitat de contagi: es deia que es propagava com un foc, cosa que impulsà la creença del contagi per la mirada, com gairebé fa palès Boccaccio al pròleg del *Decameró*, o de la propagació deliberada per part dels jueus.

Aristòtil, Hipòcrates, Arnau de Vilanova, Vicent Ferrer, Ramon Llull, Alfons el Magnànim, Pere III el Cerimoniós, Dant, Petrarca, Boccaccio, Leonardo da Vinci, Malthus, Kershaw, Montanari, Biraben, Le Goff, etc., així com metges i altres personatges menys coneguts del moment, desfilen per aquest estudi, per citar-ne només alguns. Aquests noms il·lustren l'amplitud dels autors i treballs que l'autora aprofita al llarg de l'obra i que juntament amb les dades d'arxiu i complementats amb quadres, gràfics i estadístiques, constitueixen un extraordinari viatge a través del temps i una il·luminadora anàlisi diacrònica. En resum, ens trobem davant d'un treball acuradíssim, un estudi crític i analític d'alt nivell que dona a conèixer molts aspectes desconeguts sobre la malaltia de la pesta. A mesura que el lector avança en el llibre s'adona alhora de la gran complexitat del tema, de la vasta recerca duta a terme per l'autora i de la claredat amb que ho exposa tot plegat.

MONTSERRAT GALÍ

El tiempo del Apocalipsis. Vida de Joaquín de Fiore **Gian Luca Potestà**

Madrid: Editorial Trotta, 2010, 452 pp.

Sempre que hi ha una època de convulsions socials, de caresties o de guerres, els vells textos finimundistes basats en el llibre de l'Apocalipsi i les profecies milenaristes s'actualitzen. És el cas d'aquella segona meitat del segle XII, en què va desenvolupar la seva tasca profètica l'abat calabrès Joaquim de Fiore (1130–1202), i que estigué marcada per la traumàtica pèrdua de Jerusalem a mans dels sarraïns de Saladí l'any 1187, les lluites polítiques entre el papat i l'imperi al cor de la Cristiandat, i les heretgies càtara i valdesa que amenaçaren la unitat de l'Església. En aquest context de crisi, de canvi, Fiore va confeccionar la seva obra com a resposta i interpretació de la història que s'estava vivint.

L'autor d'aquest estudi, Gian Luca Potestà, professor d'Història del cristianisme a la Universitat de Palerm i a la Catòlica de Milà, és un dels màxims coneixedors del profetisme medieval. Ha escrit una *Storia ed escatologia in Ubertino da Casale* (1980) i el llibre *Angelo Clareno dai poveri eremiti ai fraticelli* (1990), a part d'ésser un dels principals experts en l'abat calabrès, del qual va publicar l'edició crítica dels seus

Dialogi (2001). D'aquí l'excepcionalitat d'aquest llibre de recent publicació, on proposa rellegir la vida i l'obra de Joaquim des d'una òptica diferent a l'apuntada per Herbert Grundmann l'any 1960, la biografia de referència del de Fiore fins ara.

Potestà aporta aquí una aprofundida anàlisi de la vida de l'abat, que s'allunya substancialment de la biografia de Grundmann, i on usa una perspectiva historiogràfica que s'havia apuntat anteriorment com a necessària, però que mai s'havia acabat de posar en pràctica. El professor italià considera que cal analitzar de manera interconnectada tant els fets vitals de l'abat com les seves decisions en el si de la comunitat monàstica, les seves posicions polítiques i les seves idees teològiques. De tal manera que a la fi n'obtinguem una visió de conjunt. Segons aquesta aproximació, resulta indestriable la seva faceta de teòleg de la política, donat que Joaquim es revela com un apocalíptic que busca confirmar en la Bíblia anuncis ben precisos de fets passats i presents en la història de la humanitat.

El llibre de Potestà s'estructura en dues parts desiguals. Comença esbossant l'estat actual de les investigacions i les seves fonts, i ens fa saber de les principals qüestions obertes, bàsicament tres, al seu entendre: la primera faria referència a la popular concepció ternària de la història de l'abat, basada en els tres ordres (*status*) —és a dir: el dels cònjuges, l'època del Pare; el dels clergues, l'època del Fill; i el dels monjos, l'època de l'Esperit. Si el primer *status* seria proper a la creació, el darrer preconitzava el temps del mil·lenni i la fi del món, la qual situa el 1260. Precisament, la segona qüestió tindria a veure amb aquesta concepció

de la història i amb el mil·lenarisme. Potestà s'interroga sobre si l'autèntica novetat de Joaquim radica en la seva teologia trinitària o bé en la seva interpretació de l'Apocalipsi, en la manera com llegeix les Escripures. La tercera qüestió fa referència al tercer *status* i al paper reservat durant aquesta edat de l'Esperit a les institucions eclesiàstiques.

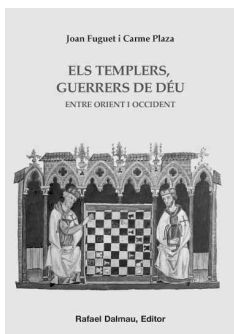
Per altra banda, el gruix de l'obra és una detallada anàlisi de la vida del de Fiore, que ens permet constatar que si alguns aspectes els podem considerar innovadors, d'altres són en canvi tremendament conservadors —els contactes amb la Cúria i el poder civil, les seves propostes de mobilització contra l'Islam, d'obertura als jueus, de confrontació amb les heretgies càtara i valdesa, i de consternació pels efectes de la pèrdua de Jerusalem—, la qual cosa el fa una personalitat conflictiva. Alhora, també és una acurada (i necessària) immersió en els seus textos, en especial en els seus llibres més importants: el *Psalterium*, la *Concordia* i, sobretot, la *Expositio in Apocalypsim*. De l'aproximació cronològica a la seva obra en traiem que Joaquim va raonar durant molts anys al voltant d'alguns dels elements centrals del seu pensament teològic, revisant-los i modificant-los a redós dels esdeveniments històrics, de vegades fins al punt de notar-s'hi, més que no pas una continuïtat, autèntiques desviacions.

En definitiva, doncs, un llibre complex i raonat, dirigit al lector avesat a la teologia i a la religiositat medieval, extraordinàriament ben documentat i, en definitiva, necessari. El nou enfocament del professor Potestà permet llegir des d'una altra òptica —més global— la vida i obra del visionari calabrès, i ens acostava potser d'una manera més

aprofundida que les anteriors a una personalitat determinant en el profetisme de l'Edat Mitjana —i moderna— a tota Europa. També a la Corona d'Aragó, on Joaquim seria conegut i usat, entre d'altres, per Francesc Eiximenis i Pere d'Empúries.

DANIEL GENÍS

Els Templers, guerrers de Déu. Entre orient i occident **Joan Fuguet i Carme Plaza**

Barcelona: Rafael Dalmau, 2012, 301 pp.

La història de l'orde del Temple ha estat sempre un pol d'atracció pels estudiosos, segurament atrets, com a motiu principal d'aquest interès, pel final traumàtic que va patir. Algunes d'aquestes aproximacions es fan des d'un punt de vista esotèric i per intentar carregar de misteri aquesta desaparició; altres estudis, com aquest que ressenyem, estan perfectament lligats amb una tradició crítica, històrica i sobretot seriosa, on es fa una anàlisi minuciosa sobre què eren els templers, com es van originar, com es va desenvolupar l'orde i com, finalment, foren suprimits per uns interessos polítics

i econòmics clars, amb un final certament traumàtic. Aquesta tradició crítica és molt forta a l'estranger, com per exemple a França o als països anglosaxons, on monografies com aquesta, apareixen amb més periodicitat que a Catalunya. Val a dir, però, que aquí tampoc s'és orfe d'aquests estudis, iniciats per Joaquim Miret i Sans amb l'interessant treball *Les cases dels Templers i Hospitalers a Catalunya* i que han tingut diversos continuadors. Amb motiu del set-cents aniversari de la desaparició de l'orde, es publica, doncs, aquesta monografia, que posa al dia en llengua catalana les darreres investigacions sobre els templers, així com un volum considerable d'informació de primera mà.

L'estudi de Fuguet i Plaza no és una simple monografia que explica què foren els templers i com van desaparèixer. És molt més ambiciós, i alhora és divulgatiu, destinat a tot tipus de públic, des de l'expert fins a l'interessat en la matèria, i encara també s'hi podria afegir el lector que s'apropa per primer cop a aquest tema. En efecte, el repàs del context històric i de l'ambient de la fundació de l'orde, de com es va organitzar, dels membres... es fa a partir de la lectura de la regla que dirigia la vida templera, d'inspiració benedictina i cistercenca i a partir també d'una bibliografia molt extensa que es combina amb interessants aportacions dels autors, fruit de la seva recerca, sobretot dels aspectes que afecten a Catalunya i a la Corona d'Aragó. I per fer la lectura més agradable i evitar contínues citacions que podrien semblar enrevessades al lector allunyat dels cercles acadèmics, els autors opten per un sistema d'anotació molt intel·ligent que consisteix en situar una bibliografia específica al final de cada

capítol i en el cas que sigui necessari, també anoten les afirmacions que usen en el cos de cada un d'aquests. El dinamisme en la lectura està plenament assegurat, doncs.

Ara bé, és en els capítols dedicats a l'organització del Temple a la Corona d'Aragó on l'obra transcendeix d'allò general, que també està perfectament tractat a l'obra, i s'aplica de millor manera al particular. Un volum de dades notable que il·lustra com es va implantar, desenvolupar i extingir l'orde a casa nostra. L'anàlisi de les comandes que existien i com estaven organitzades, un dels punts més interessants del llibre, permet de veure com tota l'organització se centrava en generar recursos per ser enviats a Terra Santa i continuar amb l'ideal croat. No en va el subtítol del llibre és «entre orient i occident», és a dir, s'analitzen les dues àrees territorials on els templers es van desenvolupar i actuar. Lligat amb els temes més quotidians de l'orde es detalla com era la vida diària a les comandes, sobretot les catalanoaragoneses, des de l'entrada a l'orde fins a la mort dels membres; sorprèn veure la quantitat de nobles, i fins i tot de reis, que al final de la vida es convertien en cavallers del Temple per tenir una mort més digna i un més enllà més prometedora, així com les múltiples donacions que van oferir a la institució i que fou una de les causes que la portaren a l'extinció.

S'ofereix també un estudi minuciós dels edificis i les produccions artístiques que van produir els templers, tant pel que fa a la Corona com a la resta d'Europa i orient. Les descripcions van des dels castells més importants, fins a l'organització dels edificis d'una comanda, amb múltiples detalls quotidians al costat

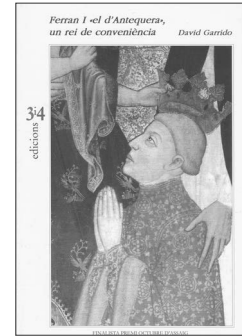
dels elements més immutables. El coneixement dels autors en aquest punt és notable i s'acompanya amb 51 fotografies, agrupades en dos blocs, de diferents edificis i decoracions que hi ha en aquests, així com un conjunt d'il·lustracions d'escuts, segells, armes, decoració escultòrica... repartides per tot el llibre que ajuden a comprendre els continguts teòrics i que sovint es troben a faltar en obres d'aquesta mena.

No podia faltar, però, el tema estrella del món templar, la desaparició de l'orde. S'hi dedica un capítol, on es fa especial referència al final que va tenir l'orde a la Corona d'Aragó, on la disciplina i capacitat militar dels frares templers els va permetre mantenir un setge de més d'un any en diversos castells (Miravet, Castellot, Montsó...), de manera que van posar en evidència la incapacitat de les forces reials de derrotar-los. Finalment es va imposar el seny i el pacte: els templers es van rendir i es va evitar un vessament de sang com el que hi havia hagut a França.

El resultat global és un assaig històric complet i rigorós, una posada al dia de la gran quantitat d'informació que es coneix sobre el tema, tant en publicacions internacionals com en les aportacions dels historiadors locals, així com un munt de dades inèdites a partir dels estudis previs dels dos autors i que transcendeixen allò que seria una pura síntesi històrica amb els detalls de la vida quotidiana, de l'arquitectura i de l'art templar. Des d'avui un referent en llengua catalana per qui vulgui conèixer amb profunditat què foren els templers i una finestra oberta a un dels temes més polèmics de l'Edat Mitjana.

ENRIC BASSEGODA

Ferran I «el d'Antequera», un rei de conveniència David Garrido

**València: Tres i quatre, 2011,
292 pp.**

David Garrido presenta un assaig històric-biogràfic del controvertit personatge Ferran de Trastàmara compost per una introducció de disset pàgines seguida de cinc capítols cronològics: I. Malgrat ser castellà, hereu català; II. La pàtria de Ferran: Castella; III. L'agonia de la dinastia nacional catalanoaragonesa; IV. La guerra de l'interregne; V. El rei Ferran I; i finalment inclou un apèndix i una bibliografia. Les pàgines introductòries són una mena de resum de tot el que exposarà en els capítols següents. Hi critica les opinions de diversos historiadors de totes les èpoques com Jaume Vicens Vives, Ramón Menéndez Pidal, Inez Isabel MacDonald i Lorenzo Valla —sobretot aquest últim, autor de la *Història de Ferran, rei d'Aragó*, que planarà a través de tot l'assaig— sobre l'elecció o imposició de Ferran de Trastàmara a Casp el 1412.

Dedica el primer capítol principalment a la família catalana de Ferran. Explica com un castellà, fill del rei Joan I de Castella i la infanta catalana Elionor, va arribar a ésser l'hereu català perquè els súbdits ho volgueren i gràcies a l'infortuni —com a pares— dels seus oncles catalans Joan i Martí i, més impor-

tant, perquè tenia molts diners. Ens mostra la rivalitat de les dues corones o dels dos Peres —la castellana amb Pere I, la catalanoaragonesa amb Pere III— que venia de lluny, des de la conquesta de Múrcia, que totes dues volien dominar i que Jaume I havia lliurat al seu gendre Alfons X de Castella. També fa un repàs als oncles de Ferran Joan i Martí, monarques antecessors en la Corona d'Aragó. Ens mostra la postura del rei Martí davant el cisma de l'Església d'occident: va donar suport al papa d'Avinyó Benet XIII. Segons Garrido, ni Joan ni Martí no es van preocupar massa per la seva successió, en canvi el papa Benet XIII sí, amb l'ajut del dominic «propagandista» fra Vicent Ferrer (71).

Joan I es decantà més cap a les lletres, la música i la cacera que no pas a la política. Així que encarregà a uns quants frares dominics, encaçalats per fra Antoni Canals, la traducció d'alguns textos clàssics al català. I aquesta passió literària també el portà a crear el Consistori de la Gaia Ciència a Barcelona. Encara que va tenir molts fills, no el sobrevisqué cap fill mascle. Garrido sentència: «La veritat, que Ferran de Trastàmara heretés els regnes catalanoaragonesos va ser fruit del malfat familiar que perseguí els hereus de Pere III» (77). Joan I fou víctima d'un accident de cacera al bosc d'Orriols i morí sense deixar hereu masculí, per tant la corona anà a parar a mans del seu germà Martí. El seu successor era molt diferent al seu germà: «preferia la religiositat —era dit per això l'Eclesiàstic— a la mundanitat del germà» (83). La religiositat li venia de la mare i arribà a tal extrem que a part de col·leccionar relíquies també escriví el *Breviari del rei Martí*. Destaca la fi del seu regnat per no arribar a temps de

solucionar la qüestió de la seva successió. El seu fill Martí el Jove, rei de Sicília, morí poc abans que ell i això va provocar «la crisi dinàstica irremissible a la mort del rei» (91).

El segon capítol el dedica principalment a la família castellana de Ferran. Castella era molt gran, tenia sis o set vegades la població de la Corona d'Aragó. Però l'ambició dels Trastàmara era aconseguir dominar tota la península. Amb Portugal francassaren perquè els portuguesos tingueren ajut anglès i estaven tots units contra Castella. Amb la Corona d'Aragó fou tota una altra cosa, «el problema de sempre, ja sabeu: tants caps, tants barrets» (101). L'avi patern de Ferran fou Enric II, rei de Castella, i el fill d'aquest, Joan, i la filla de Pere III, Elionor, en foren els pares. Ja l'avi regnà a Castella perquè tenia diners: «Pago, doncs sóc rei. Vet ací la frase que podria resumir la filosofia del poder dels Trastàmara i la praxis derivada, fins a convertir la nissaga en una potència dinàstica» (99).

L'infant Ferran arribà a ésser «sobretot, un home riquíssim. El patrimoni de Ferran fou bastit per la generositat del pare [...] que encara veuria com s'ampliaria monstruosament la seva riquesa pel casament amb Elionor d'Alburquerque» (106–09). Així mateix, Ferran era un home «imbuït de l'esperit cavalleresc» (116). Abans de morir, Enric III va preveure que la seva esposa, Caterina, compartís amb Ferran la regència de Castella fins que el petit Joan II pogués prendre el relleu.

Ferran I és conegut com «el d'Antequera» perquè la d'Antequera fou una batalla en la qual va esmerçar molts esforços, ja que tenia molt d'interès de guanyar-se una reputació militar que finalment assolí conquerint

aquella ciutat. Martí I acabava de morir sense hereus i «ell podia aspirar a la corona del seu oncle català» (126). Estant encara a la ciutat d'Antequera «Ferran s'adjudicà l'herència del seu oncle català» (130).

«L'agonia de la dinastia nacional catalanoaragonesa» —així titula Garrido el tercer capítol— començà amb la mort del fill de Martí I, Martí el Jove, de malària a Sardenya. El rei es quedà sense hereu a la corona i Benet XIII, instat per les corts catalanes, aconsellà que es tornés a casar; «ara, però, el rei no estava ja per a gestes amatòries» (137). Finalment tant el papa Benet XI-II com els consellers eclesiàstics Francesc d'Aranda i els germans Bonifaci i Vicent Ferrer el convenceren i es casà amb Margarida de Prades. Com que passava el temps i no arribava cap hereu, Martí, preveient la seva fi, s'apressà a preveure la seva successió a la corona que tenia diversos pretendents, principalment Jaume d'Aragó-Urgell que seria «el principal perjudicat per la decisió “política”» (9). El rei havia pensat en el seu nét Frederic, però aquest havia nascut fora del matrimoni i necessitava ésser legitimat. Per altra banda, Benet XIII, que començava a ser qüestionat, «escombrava cap a casa [...] de mica en mica [...] anava teixint la xarxa de relacions que seria decisiva en l'entronització del seu candidat [...] a Casp» (153–54). Alhora, Martí anava fent els preparatius perquè la Corona acceptés el seu nét Frederic com a hereu. Ja que el monarca s'estava morint, li demanaren que respongués si estava d'acord que la successió «pervinga a aquell que per justícia deurà pervenir?» (163). Van interpretar que el rei havia dit «hoc» 'sí', «vet ací el punt de partida del plet successori que amb

premeditació era iniciat pels representants de les corts del Principat» (163). Martí I morí el 31 de maig de 1410 sense haver pogut deixar clara la seva successió i a causa d'això, diu Garrido, «deixà en herència una guerra» (167).

«La guerra de l'interregne» titula Garrido el quart capítol, ja «que no foren precisament flors i violes [...] el que trobarem al llarg dels dos anys d'interregne» (189). Es refereix realment als regnes d'Aragó i València que enfrontaren els urgellistes contra els partidaris de Ferran d'Antequera. Sentència Garrido: «Amb guerra s'entronitzaren els Trastàmara a Castella, amb guerra intentaren fer-ho a Portugal i amb guerra ho aconseguiren a la Corona sortida de la unió de Ramon Berenguer IV i Peronella al segle XII» (189–90). Ara Benet XIII ja tenia clar a qui donava suport, «maquinava per guanyar adeptes a la causa de Ferran de Castella» (195). Ferran per la seva part estava totalment decidit a conquerir la Corona catalanoaragonesa i «iniciava els preparatius militars per envair el País Valencià des de Múrcia» (196). Davant aquests fets, diu Garrido, el Principat «mantingué una més que dubtosa neutralitat» (202).

L'ORIENT

Valeria Bertolucci Pizzorusso, *Scritture di viaggio. Relazioni di viaggiatori ed altre testimonianze letterarie e documentarie*, Roma: Aracne, 2011.

Storie d'incesto. Tempi e spazi nell'Apollonio di Tiro, ed. A. Pioletti, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2012.

Suzanne Thiolier-Méjean, *La Prise de Jérusalem par l'empereur Vespasien. Une légende médiévale*, Paris: L'Harmattan, 2012.

L'exèrcit valencià va ésser derrotat pel castellà a Morvedre i a Casp, diu Garrido, Vicent Ferrer, «el sicari predicador de Benet XIII» (217), movia els fils perquè les votacions fossin a favor de Ferran de Castella.

La sentència del compromís de Casp proclamà Ferran rei el 24 de juny de 1412. El nou monarca havia invertit molts diners —unes vuit-centes mil «doblas de oro»— per aconseguir la corona i ara volia recuperar, de les arque de la Corona, la inversió «però, per a desesperació del nou rei, aquelles estaven eixutes» (231) i es va sentir ensarconat. Davant d'aquesta situació Ferran hagué d'accedir a les peticions de les Corts catalanes: «la Generalitat esdevenia l'administració real del país» (237). No fou coronat fins l'onze de febrer de 1414 a Saragossa, «envoltat de castellans i missa mossàrab —a la vella manera hispànica— inclosa» (238). Ara començaren els greuges de tenir un rei castellà: «el greuge principal [...] és el nomenament d'estrangers, o sigui castellans, per a càrrecs públics dels territoris catalanoaragonesos» (239). Durant els quatre anys del seu regnat, «visqué envoltat de castellans» (241). Ferran I de seguida visità el papa a qui donà suport fins cap a la fi del seu regnat. Morí a Igualada, de camí cap a Castella, afectat d'una malaltia renal el 2 d'abril de 1416 i fou enterrat a Poblet.

Garrido conclou l'assaig amb un apèndix amb la part del manuscrit 212 de la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València que tracta de Ferran I titulat «Del rei en Ferrando, primer nét del dit rei en Pere Terç e nebot dels propdits reis en Joan e en Martí d'Aragó, qui per elecció fon tret de Castella per ésser rei d'Aragó». En sis pàgines resumeix els fets que s'es-

devingueren a partir de la mort de Martí I «sens fills mascles legítims» (261). Comença amb la relació dels cinc pretendents al tron: «l'infant don Ferrando, [...] lo fill del rei Lluís de Nàpols, [...] lo duc de Gandia, [...] don Jaime d'Aragó, [...] e l'altre fo don Frederic d'Aragó» (261). Segueix amb l'elecció de Ferran com a rei de la Corona d'Aragó a Casp «la vigília de sent Pere del mes de juny de l'any mccccxi» (262). Més endavant relata la seva coronació a Saragossa «a onze dies de febrer de l'any mccccxi» (263). I conclou amb la seva mort esdevinguda, de camí cap a Castella, «per raó de la dita sua malaltia [...] en Igualada [...] a dos dies del mes d'abril de l'any mccccxvi» (265).

La tesi que David Garrido defensa en aquest assaig és que Ferran I va ser un rei de conveniència, sobretot per a Benet XIII que necessitava un monarca que li donés suport, ja que estava perdent popularitat; però també per a la Corona d'Aragó que necessitava algú amb poder econòmic per afrontar les despeses militars adquirides. Aposta per culpar el Principat, ja que va fer els ulls grossos i no va donar suport a cap català, principalment a Jaume d'Aragó-Urgell. També exposa que la seva elecció no va representar la victòria d'Espanya, ja que no existia Espanya com a regne, ni que Catalunya fos derrotada, ja que fou Catalunya qui el va triar. Ni que la llengua patís, ja que «amb ell no vingué cap horda carpetovetònica a imposar, —a plantofades— la llengua del Mester de Clerecía» (14). En resum, aquest assaig és un llibre amè, poc acadèmic, amb comentaris irònics i una tesi plausible, la lectura del qual considero molt interessant.

ENRIC TREMPES

